

Futka Róna

MAGYAR CIGÁNYOK
Túlélők vallanak

HUNGARIAN GYPSIES
Survivors' Stories

Futka Rona

MAGYAR CIGÁNYOK
Túlélők vallanak

HUNGARIAN GYPSIES
Survivors' Stories

Egy megalázott nép vallomásai (*Rona Jutka*) • 7

Magyarországon nehéz cigánynak lenni (*Ferge Zsuzsa*) • 12

Horváth Zsuzsanna Torony [Ondód] • 16

Sárközi Mária Torony [Ondód] • 28

Bogdán Aranka Bicsérd • 41

Kő András Zók • 57

Komáromi Károly Kötegyán • 71

Farkas Aranka Doboz • 81

Mursa Pál Szatmárcseke • 96

Várpalota, 1945. január • 114

A Holokausztól a Pharrajimosig (*Szuhay Péter*) • 121

Felhasznált irodalom • 128

Jutka Rona: Hungarian Gypsies • 129

A komáromi Csillagerődbe
vezető út.

The road to Csillagerőd
(Star Fortress), Komárom

Egy megalázott nép vallomásai

Mindenki ismeri annak a kislánynak a fényképet, aki még egy utolsó pillantást vet az Auschwitzba induló marhavagon résznyire nyitott ajtajából. Sokak szemében ez a kép jelképezi az elhurcolt zsidók sorsát. Egészben a közelmúltig senki sem tudta, hogy a képen nem egy zsidó, hanem egy cigány kislány látható.

A budapesti Holokauszt Emlékközpontot 2004-ben nyitották meg. Az épületegyüttes egyik szárnyának három termében láthatók az úgynevezett *Auschwitz Album* képei, amelyek bemutatják a Magyarországról elindított vonat megérkezését, a selektálást a peronon, majd az ezt követő stádiومkat a gázkamrák előtti várakozásig bezárólag.

A Központ másik része egy gyönyörűen helyreállított, szecessziós stílusú zsinagóga, ahol 2006-ban egy kiállítás keretében ismerkedhettünk meg a magyar romák tündözöttésekkel. A meglehetősen hiányos képanyagot szóbeli történetek egészítették ki, egy nagyméretű Magyarország-térkép pedig bemutatta, hol voltak a munkatáborok, a koncentrációs táborok és a tömegsírok. Tudtam, hogy a náci uralom idején a cigányok is sokat szenvédtek, de a térképen látottak annyira megdöbbentettek, hogy elhatároztam, utánajárok ennek a történetnek.

Némi kutatómunka után úgy döntöttem, lefényképezem a tömegsírok helyszíneit. De nem úgy, ahogy azt az Emlékközpontban látott film tette, szomorú, néma helyeket, kopár mezőket, őszi erdő leveleire hulló esőcseppekkel ábrázoló vagy ezekhez hasonló képekkel. Nem, én a túlélők minden nap életét és azon keresztül a cigányok életerejét szerettem volna megmutatni.

Azt hittem, könnyű dolgom lesz, egyszerűen felkeresem azokat a helyeket, ahol névtelen sírokban cigányok

nyugszanak, majd lefényképezem az adott faluban lakó túlélő rokonokat.

Megtaláltam a helyszíneket és a cigányokat is. De amikor az érintett családot kerestem, újra és újra nehezen leírható ellenállásba ütköztem. Ferge Zsuzsa szociológustól megtudtam, hogy valahol a lelkük mélyén a cigányok tulajdonképpen ki nem állhatják a nem cigányokat. Megértem, hisz van rá okuk. Mint ahogy az is lehet – ahogy a holokauszttal kapcsolatban már gyakran megtapasztaltuk –, hogy tabu lett a múlt, hogy nem akarunk emlékezni a szégyenteljes megalázatásokra. A háború utáni első ötven év hallgatása pedig csak még jobban megerősítette ezt a tabut.

Először egy olyan szervezetet kerestem fel, amelyik fellőtt korú cigányok iskoláztatásával foglalkozik. A látogatás komoly sikert ígért. Kaptam egy sor nevet, cigány származású diákok neveit, akik segítségemre lehetnek a keresésben. Aztán kiderült, hogy a diáklányok nagyon kedvesek, csak épp nem tudnak segíteni. Egyetlen kivétellel: ő Budapesttől kétszáz kilométerre délre, Pécssett lakott. Elmentem vele a szülőfalujába, Alsószentmártonba, ahol csak cigányok élnek. Megbeszéltük, hogy a szülei előbb körülnéznek és kérdezősködnek. Kiderült azonban, hogy nem akadt egyetlen ember sem, akinek lettek volna háborús tapasztalatai... Ez a nyom tehát zsákutcába torkollott. A kistelepülések polgármestereinél is hiába érdeklődtem. Felvonták a szemöldöküket, nem emlékeztek semmiről, és többnyire még azt is megkérdezték, miért nem keresek valami érdekesebb fótótémát Magyarországon.

Csak hónapokkal később sikerült találnom valakit Szatmárcsekén, ahol igen sok cigány él. A faluban először a legidősebb asszonyt kerestem fel, akit – ezt állították – kristálytiszta emlékezzettel áldott meg a sors. Ő viszont csak arra emlékezett, hogy a cigányoknak semmi bántódásuk sem esett.

Valóban, ezen a környéken, Magyarország északkeleti részén – az ukrán határ közelében – 1944 végén, az oroszok bevonulása előtt már nem maradt idő arra, hogy kiirtsák a

cigányokat. Itt a polgármester összeismertetett a cigány származású Mursa Károllyal, akinek nagyapját a háború utolsó hónapjaiban Ukrajnába hurcolták és meggyilkolták. Ő elvitt a nagyapa egyetlen még életben lévő fiához, Pálhoz, Károly nagybátyjához. „Na végre” gondoltam magamban, „végre elindulhatok valahol”. De Pali bácsi sem tudott sokkal többet, hiszen ötéves volt, amikor apját elhurcolták.

A cigány újságírókkal sem mentem sokkal többre, mert szinte lehetetlen volt időpontot egyeztetni velük. Ugyanakkor – mondták –, ha egyedül megyek, lehet, hogy az emberek nem akarnak majd beszélgetni velem, vagy dühösek lesznek, esetleg pénzt kérnek. Egyetérttem velük, hisz egy ilyen traumákkal terhelt témahez nem elég jó a folyékony, mégsem tökéletes magyartudásom. Az újságírók nem is adták meg nekem az általuk ismert emberek nevét és címét, a megbeszélt időpontokban pedig nem jöttek el a találkozókra. Semmi sem akart sikerülni.

A hivatalos intézmények munkatársai sokmindent elmeséltek nekem (amit már mind olvastam a könyvekben), de kiderült: ők sem tudnak, vagy nem akarnak összehozni azokkal, akik a saját bőrükön tapasztalták meg a háború borzalmait.

Kétéves hiávaló kerestéssel után keserves tapasztalataimat Szuhay Péternek, a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársának panaszoltam el, aki rengeteg magyarországi cigányt ismer. Tőle kaptam meg olyan személyek címét, akikkel egy korábbi projekt során interjúkat készítettek. Ő viszont azt tanácsolta, ne vigyek magammal másokat. Kezdetben kicsit féltem, megértik-e majd, mit akarok, nem kergetnek-e el? Félelmeim szerencsére nem igazolódtak be. Szinte mindenütt barátságosan fogadtak, néha kifejezetten örömmel, sőt párszor még vissza is mehettem. Volt viszont valami, amin meglepődtem: az öregek nem akarták, hogy a külvilág megtudja, azért jöttem, hogy lefénymézzem őket. Ha valamelyikük gyermeké éppen betoppant vagy jelen volt,

nem volt gond, de előzetesen soha sem lehetett egyeztetni – épp nem voltak ott a családtagjaik, vagy mind betegek voltak, vagy egyszerűen csak nem. Féloldalas kapcsolat volt: én akartam tőlük valamit, ők viszont semmit sem akartak tőlem. Legfeljebb némi kis pénzt, ami érthető is, hisz öregek és szegények, gyakran kínazzák őket betegségek, sokszor a háborúban elszenvedett borzalmak miatt, én meg csak beállítok, autóval, fényképezőgéppel meg mindenfélivel.

A náci rendszer áldozatainak számáról a legkülönfélébb állítások keringenek, hivatalos adatok viszont nincsenek. 1944 utolsó hónapjainak történéseivel kapcsolatban alig rögzítettek papírra bármit is, és még annak a kevés dokumentumnak is eltűnt egy része. A háború utáni hallgatás évtizedeiben sok túlélő és szemtanú anélkül halt meg, hogy továbbadta volna, amit átélt vagy látott.

Az interneten olvasható becslések, amelyek többnyire külföldi kutatóktól származnak, 28-30 ezer körülire teszik a roma holokauszt áldozatainak számát. Karsai László történész egy 1992-ben a magyarországi holokausztról megjelent, részletesen dokumentált tanulmányában ötezerre teszi az elhurcolt és ezerre a meggyilkolt cigányok számát. Bársony János jogász és szociológus ennek többszöröséről beszél, de nála sem találtam pontos számadatokat.

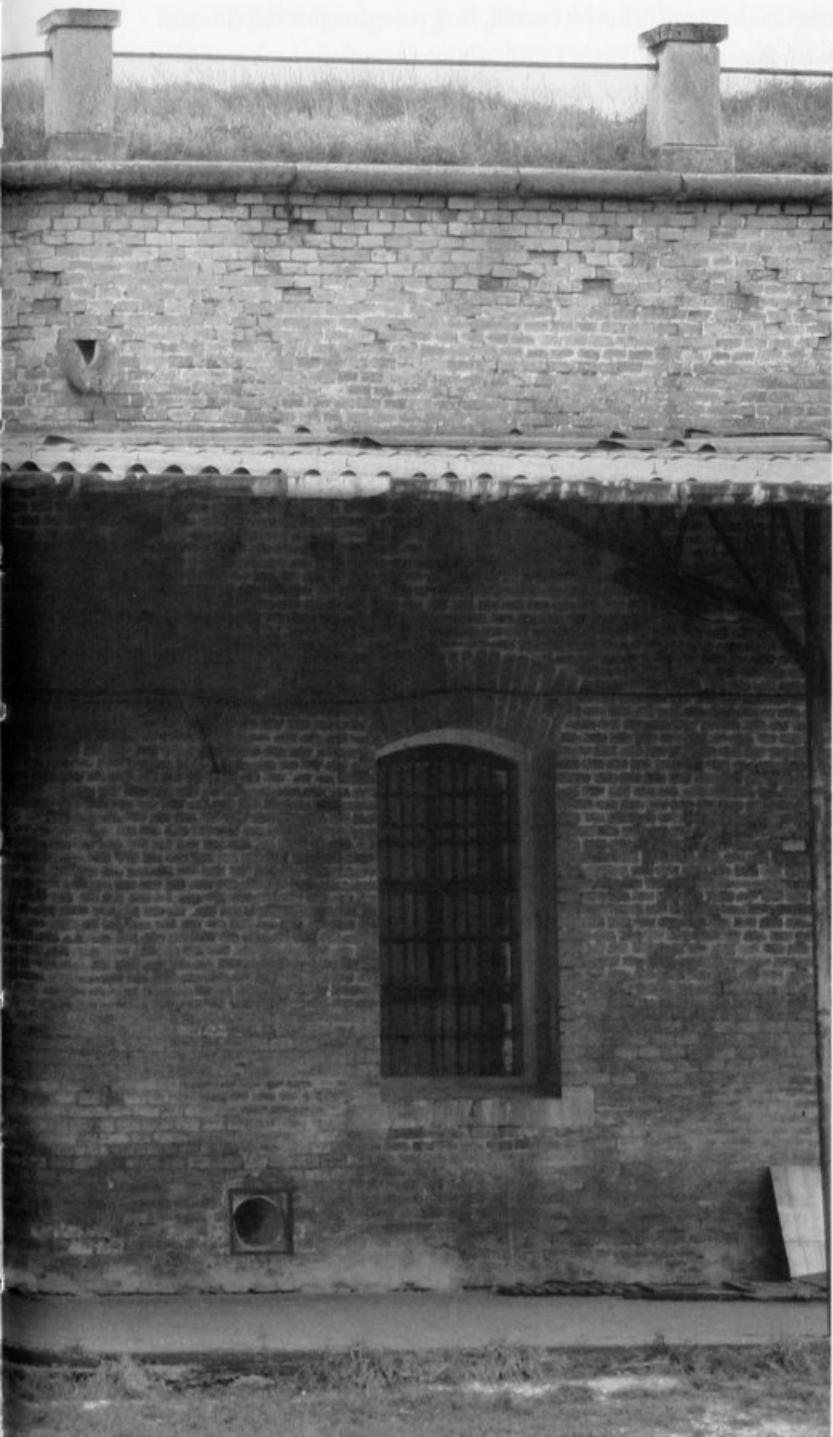
Én nem tudom megítélni, kinek van igaza. A lényeg egyébként is annak elismerése, hogy a zsidó holokauszt mellett a cigányoknak is hasonló sors jutott osztályrészül. Az utóbbi években ezt végre kezdik elismerni. Remélem, hogy a folyamathoz ez a könyv is hozzájárul majd.

Mély hálával tartozom azoknak, akik beszélgettek velem, akik beengedtek az otthonaikba, együttműködtek velem és megengedték, hogy lefénymézzem őket. Nekik ajánlom ezt a könyvet.

Rona Jutka

A Csillagerőd udvara.
Csillagerőd (Star Fortress) courtyard

Magyarországon nehéz cigánynak lenni

Nehéz cigánynak lenni Magyarországon. Nem érdemes helyzetüket mások rossz sorsával összehasonlítatni. Sok rossz sors van akár csak Európában is, kisebbsegék, menekültek, bevándorlók, a mindenütt megtalálható „hazai szegények”. De a magyar cigányok közel kerültek Róna Jutkához.

Jutka a holokausztot Hollandiában, egy holland parasztcsalád védelmében élte át. A szülei Hollandiába kivándorolt magyar zsidók voltak. Tudott a magyarországi zsidók háború alatti üldözéséről, tömeges pusztulásukról. Azt nem tudta – miként sokan mások sem –, hogy 1944 a cigányok számára is végzetes volt, ők is osztottak a megvetett „fajok” sorsában. Jutka könyve abban akar segíteni, hogy közösen jóvátegyük ezt a nem tudást.

A cigányság egész történetét kellene felidéznünk ahhoz, hogy megértsük, hogyan lehet feledésbe, pontosabban: hogyan süllyedhet a tudatosan tudott események küszöbe alá egy népcsoport kálváriája. Azt hiszem, legalább három okból. A cigányok – ha más módokon is, de – minden elég kirekesztett helyzetben voltak ahhoz, hogy szenvedések még csak meg se érintsék a befogadó nemzetet. Biztos vannak, akiket megrázott a cigány deportáltak szenvedése, vagy az 1944-es várpalotai vérfürdő, amikor 200 cigányt a velük megásatott gödörbe lőttek a csendőrök. A többség azonban inkább igyekezett semmiről sem tudomást venni, feledve áldozatokat, és az áldozatokért felelősséget viselőket is. A másik ok a cigányok szegénysége, forrásaiak rettentetés szűkössége. Magyarországon van antiszemizmus is, vannak holokauszttagadók is. Biztos, hogy nem mindenki gyászolja a holokauszt több mint félmillió magyar zsidó halottját. De ha a magyar túlélőknek nem is maradt sok

erejük, a világ zsidósága és a velük rokonszenvező sok-sok nem zsidó gondoskodott arról, hogy ne menjen feledésbe a múlt. A zsidó holokauszt történetének, emlékeinek gyűjtése 65 éve folyamatos. A cigány holokauszt tényéről viszont csak alig két évtizede, nagyjából 1990-ben vett tudomást a világ és Magyarország is.

A cigány holokauszt, a porrajmos tényeinek gyűjtésével jöckskán elkéstünk. Ebben szerepet játszik a harmadik ok is, az írásbeliség hiánya. Bonyolult ügy ez a hiány. Összefügghet a cigányság időérzékelésével, a „mostban”, a jelenben éléssel, a múlttudat sajátosságaival. Annyi azonban biztos, hogy a zsidóknál az írni-olvasni tudás évezredes hagyomány, a cigányoknál viszont ilyen hagyomány nincs. A szóbeli emlékezés hitelessége pedig más mércével mérődik, mint az írásbelisége: annak az elbeszélésnek, ami a múltról szól, a jelennek kell megfelelnie. Ráadásul a szóbeli emlékezéshez kell az emlékező is. Mire a cigány holokauszt kutatása elkezdődött, már nem sok túlélő elbeszélő volt (és számuk mind kevesebb). Nem csoda tehát sem az, hogy kevés tárgyi nyoma, írásos bizonyítéka van a múlnak, sem az, hogy Daróczi Ágnes, Katz Katalin és mások erőfeszítései ellenére a személyes visszaemlékezések száma is nagyon véges. Róna Jutka nem ezeket a hiányokat akarta pótolni, hanem képeken megmutatni a romokon tovább élő életet.

Kirekesztés, elfelejtés, letagadás, megfosztottság – csupa szenvedés. Persze, az élet ennél gazdagabb. A cigányok kultúrája sokféle művészeti tehetség – zene, tánc, mese, képzőművészeti – lenyomata is, a másoknál már szokatlan családi összetartás, szolidaritás is, a korlátlan gyerekszeretet, a zavartalan életöröm is. És mégis, a nyomorúság ma nyomasztóbb, mint talán bármikor. A cigányok száma nő. Noha sokkal korábban halnak, mint a nem cigányok (jó 10 év a különbség), számuk nő. A nem cigányok egyre kevesebb gyereket vállalnak, a cigányok örülnek minden megfogant és megszületett gyereknek. Az össznépességen belül ma 6-7 % lehet a cigányok aránya, azaz 5-700 ezren lehetnek.

A gyerekek között ennél magasabb, legalább 10 százalékos, de inkább magasabb az arány. A számok azért ennyire bizonytalannak, mert nem könnyű meghatározni, ki a cigány. Akit annak tartanak? Aki annak vallja magát? Akinek rasszjegyei vannak? Aki cigánytelepen lakik? Akinek egyik szülője cigány, vagy csak az, akinek mindkét szülője az? Aki cigányul beszél?

Az igazság az, hogy mindenkor a társadalom határozza meg, kit tekint cigánynak, kit akar ebben a „szerepben” látni.

Bass László kollégám feldolgozott egy 1980-ban, Ranschburg Jenővel elkezdett kohorsz-vizsgálatot, amely 18 éven át követte az alanyokat, tízszületéstől fogva. Születésükkor is feljegyezték, hogy a szociális szakember (védőnő) szerint cigány-e, és 14 éves korukban is. A tanulmány nemigen ismert, noha eredménye megrázó, és sehol nem látom felbukkanni a minden nagyobb nyilvánosságot kapó „ki a cigány?”-vitában. A cigányként meghatározott gyerekek száma ugyanazon a mintán belül feltűnően, furcsán és nagymértékben változik születésük és 14 éves koruk között. A változásnak három irányra létezik. Aki csecsemőkorában cigánynak számított, és 14 éves korában is lejtőn volt, azaz rosszul tanult, kimaradt az iskolából, nyomorban élt a családjával, az a minősítő szakember szerint megszűnt cigánynak. Ez mintegy harmada volt a születéskor cigánynak tartottaknak. A sikeresek, akiknek a családja kiemelkedett, 14 éves korukra már nem számítottak cigánynak a külső ítélező számára. Ők alkotják a második harmadot. A kilépők helyét viszont elfoglalták más sikertelenek, lecsúszók, a rendszerváltás vesztesei, akiket másfél évtizeddel korábban, amikor rendszeres munkájuk és jövedelmük volt, nem tekintettek cigánynak.

E bizonytalanság ellenére vannak cigányok –, csak először azok „látszanak” annak, akiknek „nem sikerült”. És az ő számuk is nagy.

1990 körül, azokban az években, amikor a korábbi államszocialista diktatúra kapitalista demokráciává alakult, több

mint 1 millió munkahely elveszett. A segéd- és betanított munkások nem kellettek a modernizálódó gazdaságnak. A munkaképes kortúak között 10 százalék lett munkanélküli, de a cigányok közül 70-80 százalék vesztette el munkáját és állandó jövedelmét. Ma (egy uniós meghatározás szerint) az össznépesség mintegy 12 százaléka számít szegénynek, de a cigányok jóval több, mint felének ez a sorsa. Másképpen: a népességen belül 10 százalék alatt van a cigányok aránya, de a szegények között 30 százalék, a nagyon szegények között pedig 50 százalék felettesi az arányuk. És ezt a szegénységet különösen fájdalmassá teszi a veszteség, az, hogy már tapasztaltak jobbat – még ha nem is minden jót.

1970 és 1990 között a cigányok túlnyomó többsége elindult, és valamennyire eljutott az integrálódás útján – munkájuk, rendszeres jövedelmük lett, a gyerekek elvégezték a nyolc osztályt. Aztán egyik napról a másikra kihúzták alóluk a talajt, ledobták őket a létráról. Nem csoda sem az, hogy a bizalmuk elveszett a „gádzsókban”, sem az, hogy megpróbáltak mégis túlélni. Ha nem hagyják őket úgy megélni, ahogy a társadalmi normák megkövánnák, akkor próbálkoznak mással a feketemunkától az eladósodásig – egy kisebbség esetében akár a megélhetési bűnözésig, a szomszéd erdejének kivágásáig.

Róna Jutka ebben az új helyzetben találkozott cigányokkal – amikor a nehezen felvett civilizációs páncél épp elpattanóban van. A csoda az, hogy mégis elfogadták Jutka érdeklődését és együttérzését, és elmesélték a mélyen eltemetett múltat.

Ami óta Jutka befejezte a munkát, a helyzet romlott. Ahogy nő a válsággal a szegénység, úgy nő a szegénygyűlölet, és úgy kristályosodik cigánygyűlöletté. Sokasodnak a cigánygyűlöletet erősítő mítoszok, a cigányok beállítása önhibásként, bűnbakként. Számos szélsőjobboldali, rasszista szervezet jelent meg, köztük legnagyobb a parlamenti párttá lett Jobbik. Némely szervezet tagjai szinte katonai alakulatként vonulnak fel cigánylakta falvakban vagy város-

részekben, fenyegetnek, provokálnak; eddig hat esetben gyilkoltak meg ártatlan cigányokat – közöttük egy hatéves kisfiút is. A 2010-ben hatalomra került kormány jogszabályai részben folytatják a korábbi szegényellenes gyakorlatot, részben még fel is erősítik azt olyan elemekkel, amelyek kimondatlanul, de világos áthallásokkal gázolnak a szegények, elsősorban a szegény cigányok méltóságába. Ilyenek például a fehérnemű tisztaságához kötött segélyek, vagy a rendőri kísérettel szervezett közmunkatáborok.

A cigány vezetők óvják attól a cigányokat, hogy az erőszakra erőszakkal válaszoljanak. Egyikük, egy tanárember, bátorító levelének végén Martin Luther Kinget idézi: „De valamit meg kell mondanom az enyémeknek, akik az igazságosság palotájának küszöbén topognak. Csak úgy nyerhetjük el a méltó helyünket, ha nem keveredünk méltatlan tettekbe. A szabadságot szomjúhozva ne igyunk a gyűlölet keserű poharából. A mi küzdelmünket örökké a méltóság és a fegyelem magas szintjén kell folytatnunk. Nem szabad megengednünk, hogy a mi teremtő tiltakozásunk fizikai erőszakba torzuljon. Újra és újra fől kell emelkednünk abba a magasságbba, ahol a fizikai erő találkozik a lelki erővel.”*

Róna Jutka könyve nem csak a holokauszt emlékeztetője, hanem orvosság a gyűlölet ellen is. Kívánom, hogy sokan megértsék ezt a kettős szándékot.

2011. augusztus 6.

Ferge Zsuzsa
szociológus,
Professor Emeritus

* Martin Luther King Jr.: *Van egy álmom*. 1963. augusztus 28-án Washingtonban tartott beszéd.

Horváth Zsuzsanna

Torony [Ondód]

„1928. november 7-én születtem egy fehérre meszelt kőházban az Ondód feletti dombon, ahol a muzsikus cigányok laktak. Mind a négy nagysülőm már több mint száz éve ebben a faluban volt beiratkozva. Úgy hallottam, hogy az apám a születésem előtt állandó zenekarban muzsikált, hogy minden áldott este pontban hat órakor elindult a házikónkból és a nagybőgővel a hátán a mezőkön át ment munkába Szombathelyre. Mint akit skatulyából húztak elő, kikeményített fehér ingben és fekete cipőben, amit az anyám naponta fényesre svíkszolt. Az elemi iskola mind a hat osztályát Ondódon jártam. Egyszer megtörtént, hogy valaki csúfolódott és »lecigányozott«, de máskülönben sohase nem volt semmi gond. A tanárok is rendesen bántak velünk, tán még jobban is, mint mostan. Török István osztályfőnök úr egyszerre négy osztályt tanított és mindannyian benn voltunk az énekkarban. Csudaszép kórus volt az, amit dirigált, én meg még szólót is énekeltem. minden áldott vasárnap el kellett mennünk a templomba, de mi nem bántuk, mert csudára szerettünk énekelni.”

Később, a negyvenes évek elején nyílt egy külön cigányiskola, mert idővel túl sok lett a cigánygyerek. A cigányiskolát Toronytól igen messzire létesítették, „nehogy együtt játsszanak a gyerekek”. Mert a cigánygyerek „veszélyeztette a magyar parasztgyerekek erkölcsi fejlődését, tisztaságát, de még az egészségét is”, írta a falu egyik elöljárója a minisztériumnak küldött leveleben.

„Iskola után egy évig Dozmatban cselédeskedtem. Amikor ismét hazajöttem, apámmal együtt elszegődtem hat hónapra Pörösbe. Ő minden nyáron leszerződött arra a birtokra. Úgy tudom, hogy a falu elöljárói és a bíró írták alá az év őszén a parancsot, hogy vigyenek minket el, de mi ezt akkor még nem tudtuk, amikor hazajöttünk a munkából. Megmosakadtunk és már feküdtünk is le. Másnap reggel két hivatali ember kíséretében megjelentek a csendőrok, és apámmal együtt magukkal vittek. Azt mondták, hogy ne féljünk, elvisznek minket Sárvárra és majd a cukorgyárban fogunk dolgozni. Hát, én nem is féltem, mert hisz dolgoztam én egész életemben. mindenünnben összefogdosták a férfiakat, akik reggel jöttek haza a muzsikálásból, sok napszámost meg úgy ugrasztottak ki az ágyból. Bezártak bennünket a szomszéd falu, Torony iskolájának az épületébe. A minket őrző nyilasok gyerekei azt mondták nekem meg még néhány lánynak: »Elvisznek benneteket a gázkamrába és végeket lesz!« Mi meg erre azt feleltük: »Miért, mit tettünk mi? Senkit se bántottunk! Mi nem ismerjük a politikát, mi gyerekek vagyunk.« Délután eljött Pista bácsi, ő volt az intéző Pörösben, mert hallotta, hogy a toronyi iskolában vagyunk. Azt mondtá apámnak: »Csak egyikötöket tudom megmenteni, mind a kettőtöt nem.«

»Hát akkor« mondta, »vigye inkább az apámat, mert még négy kistestvérem van odahaza.«

Először a többi sorstárssal rengetegen voltunk abban az iskolában, de aztán a kisgyerekesek közül soka-kat elengedtek. Nekünk, akik benn maradtunk, annak a

körülbelül huszonöt embernek be kellett menni gyalog Szombathelyre. Ott behajtottak bennünket egy épületbe, ahol már voltak szombathelyiek, körmendiek és bükiek. Ott kellett maradjunk sötétedésig. Csak akkor vittek ki a vagonokhoz. Akkor már tudtuk, hogy nem Sárvárra visznek, mert a cukorgyári munkához már túl sokan voltunk. Nem, Komáromba, a Csillagerődbe vittek. Étlen-szomjan egész végig. A vagonokban jéghideg volt, a szél minden oldalról befújta a havat. Nem úgy voltunk mi öltözve, meg az az igazság, hogy nekem nem is volt téli ruhám. Csak kiskabát meg félcipő volt rajtam. Akkor vettünk volna téli cipőt, ha már eladtuk a gabonánkat vagy megkaptuk volna a hat hónap után járó bérünket.

Három napig utaztunk Komáromba, mert sokat állt a vonat. És semmit, de semmit nem adtak nekünk. Üvöltöttünk, hogy adjanak enni meg inni. Szerencsére velünk volt Mariska néni, aki tudott pár szót németül, mert akkor már német katonák vigyázta ránk. »Wasser, Wasser«, kérlelte őket, de hiába. Szorosan odabújtunk hozzá, olyan aranyos asszony volt, mint az anyám és még egykortiak is voltak. Már Szombathelyen különválasztották a férfiakat és az asszonyokat és külön vagonokba zsúfolták őket. Amikor Komáromban kiszálltunk, azt láttuk, hogy némelyik férfin már nincs nadrag. Belecsináltak a nadrájukba, oszt eldobták. Nagyon kétsége voltunk esve, amikor így megláttuk őket. Hogy nekik még nálunk is rosszabb soruk volt. Úgy volt, hogy a németek lókolbászt hajigáltak be nekik és azok a férfiak, akik ettek belőle – víz ugye nem volt –, borzasztóan lebetegedtek. Víz nélkül az a kolbász túl sós volt, iszonyú hasmenést kaptak tőle.

Néhány szót tudtam váltani az egyik falubelimmel: »Hogy vagy, hogy vagytok, meghalt-e valaki közületek?« kérdezte. »Még nem, de Bözsi néni nagyon rosszul van«, feletem.

Komáromban félíg föld alatti bunkerekbe vittek minket. Ott is hideg volt és merő tetű volt minden. Kukoricacsuhét hajigáltak be, hogy arra feküdjünk. De hát ki tud azon feküdni? Meg hát a tetvek miatt se mertünk. Nagyon rossz volt, napokig is tudnék róla mesélni, de már sokat elfelejtettem. Körülbelül két hetet maradtunk ott, ha jól emlékszem. A katonák kenyeret hajigáltak be. Aki elkapta, annak volt mit ennie, aki meg nem, az éhen maradt. A kutyával is jobban bánnak. Mintha bárkinek is ártottunk volna.

Még Komáromban különválogattak bennünket. Akik betegek voltak, azokat hazaküldtétek, de hazafelé biztos rengeteg meghalt, gyerekek is. Volt ott egy kétgyeres oláh cigány asszony. Nem volt nekik pelenkájuk meg semmijük, az anyuk csíkokra szaggatta az alsóneműjét és azt tette a gyerekek alá. Mi is szaggattunk nekik, amennyit tudtunk, mégis meghaltak. Hogy hol temették vagy égették el őket, nem tudom. Az anyukat hazaengedték, az majd belehalt a fájdalmába. Azt hallottuk, hogy útközben meg is halt.

Először Dachauba vittek minket, ahol egy éjszakát maradtunk. Talán jobb is volt, hogy nekünk már nem maradt hely. Ravensbrückben ki kellett szállnunk a vagonokból. Német katonák vittek minket egy erdőn át a táborba. Amikor odaértünk, már alig bírtuk, majd felbuktunk és úgy rogytunk rá egy befagyott itatószerűségre. Enni se adtak rendesen, csont és bőr voltunk. És borzasztóan fáztunk, csak úgy remegtünk. Négyen-öten összebújtunk, hogy kicsit melegítsük egymást. Akkor még mind együtt voltunk.

A háborúban minden odaveszett. Elvittem magammal egy fényképpel, egy csomó fényképpel teli táska. Az is odalett. Mindent elszedtek tőlünk, teljesen kifosztottak bennünket. Le kellett dobálni minden a földre. A zsidó asszonyoknál arany, meg kofferek voltak, meg szép dús volt a hajuk. Ríttak meg kiabáltak, mikor

kopaszra nyírták őket. Oda kellett minden dobálni egy kupacba. Borzasztó volt.

A zsidókat valahova mászva vitték. Féltünk, hogy bevetnek minket a gázkamrába. De ott kellett dolgoznunk a kemencéknél, amikben a halottakat égették. Ravensbrückben három kemence volt. Oda kellett vonszolni a halottakat. Először bedobálták őket a pincébe, aztán onnan húzták felfelé a tetemeket, nekünk meg oda kellett őket cipelni a kemencéhez. Az mind merevre volt fagyva. Borzasztó volt az a rengeteg hulla. Úgy kazalba hajigálva. Az éhségtől meg a betegségektől haltak meg. Napokig szenvedtek, mielőtt meghaltak. Jobb, ha nem is tudja, mennyit szenvedtek! Bözsi néni sem maradt meg. Már akkor is tüdőbeteg volt, amikor összefogdostak minket, és amikor megérkeztünk Ravensbrückbe, már majdnem meg volt halva. Négyen vittük be a karunkban, az őrök simán otthagyták volna. Bözsi néni azt mondta: »Hagyjatok itt, gyerekeim!« De mi nem hagytuk.

Nem tudom, miért kellett ennek megtörténnie! Áratlanok voltunk. Politikai foglyoknak nyilvánítottak bennünket, rá is tették a karunkra. Nekünk, magunknak kellett ráírni a tűvel: »politikai fogoly«. Mit tudtunk mi a politikáról? Semmit se. Életembe nem gondoltam rajta.

Csak amikor édesapám a hadifogságról mesélt meg a háborúról, akkor hallottam róla, de amíg soha de soha nem hallottam én a politikáról. Azt se tudom, mire való.

Az volt a legrosszabb, amikor mindenjáunknak le kellett vetkőzni és kopaszra beretváltak. Kihajtottak mezteken a hidegbe, egy olyan fürdőféleségre és slaggal hideg vizet fröcsköltek ránk. Olyan megalázó volt. És azt a sikoltozást! Sikítoztunk, ahogy csak bírtunk. A másik borzasztó meg az volt, amikor vizsgálatra vittek. Ilyen női vizsgálatokra. El is maradt a

vérzésünk. Azt nem lehet leírni, mennyire fájt! Az volt a legmegalázóbb.

Elég sokáig, egész tavaszig Ravensbrückben voltunk. Épp csak egy karéj kenyeret kaptunk. Akinek volt egy kis ereje, el kellett menjen dolgozni. Homokot rakni a teherkocsikra. Az erősebb zsidó nőknek kellett lapátolniuk. Kora reggel vittek ki és késő este hoztak be. Egyszer aztán elvittek egy fürstenbergi gyárba. Hogy majd ott dolgozunk, de lebombázták. Akkor elszöktünk. A német katonák is megléptek és az összes élelmét magukkal vitték. Nekünk semmit sem adtak, mind felfalták. Menekültünk volna, de mindig visszakeveredtünk oda, ahonnan elindultunk! Nem sikerült kijutni a városból.

Végül egy nagy erdőbe jutottunk, ahol befeküdtünk egy árokba. Furcsa hangokra ébredtünk, amik nem németek voltak, hanem angol katonák. »Gyertek« mondtam, »menjünk ki a főútra, tele van autókkal meg tankokkal«. Nagyon nehezen keveredtünk ki az erdőből, de csak sikerült, és a katonák magukkal vittek minket. Amerikaiak voltak, nem angolok, volt köztük még fekete is. Elvittek minket Pilsenbe meg Prágába, egy kaszárnyába. Ott jó volt. Kaptunk reggelit, ebédet, vacsorát meg ruhát és meg is mosakodhattunk. Alig tudtuk kivárni azt a sok finom ételt. Volt egy aranyos szakács, aki meg-sajnált bennünket. A tolmáccsal figyelmeztetett, hogy egyszerre ne együnk túl sokat, mert akkor megbetegszünk. De mi csak faltuk befele! Szép lassan magunkhoz tértünk. Mindennap mehetünk fürdőbe. Csudára szerettünk fürdeni. Ha kellett, ha nem, mentünk feszt. Édes istenem, mennyit szenvedtünk atáborban, ott még mosdani se lehetett! Amikor megérkeztünk a Nyugati pályaudvarra Budapestre, elvittek minket a Vöröske-reiszthez. Ott kaptunk papírokat. A határig egy cseh-

szlovák kísért bennünket, ahol papírok nélkül adott át [a magyaroknak]. A Vöröskereszt meg is kérdezte, hogy lehet így átengedni embereket. Most már magunknak kellett intézni, hogy hazajussunk. Két vöröskeresztes kikísért minket a peronra, ahol a szombathelyi vonat állt, de már nem volt rajta hely. Így aztán felmásztunk a vagon tetejére. minden állomáson egyre csak nőtt a nép odafönn.

Megérkeztünk Szombathelyre, ahol nem győztek csodálkozni, amikor megláttak minket. Nem értettük, mi nek bámulnak ezek úgy bennünket. »Hát maguk még sose láttak embert?!« Mentünk tovább. Már nem voltunk olyan soványak és a hajunk is serkent. A táborban ugye mindig kopaszra vágtak bennünket. Amikor közeledtünk a falunkhoz, elénk jöttek a fiúk, a testvéreim meg a faluból mindenki, aki csak tudott járni, mert hallották, hogy jövünk. Majd megőrültünk, annyira boldogok voltunk és állandóan azt kérdeztük: »Hát megismertek minket, hát megismertek minket?« »Hogyne már, de miért vagytok kopaszok? Miért nincs egy szál hajatok se?« A boldogságtól mindenki rítta, egész hazáig. Nem lehet azt leírni, milyen érzés volt! Július volt, amikor hazajöttem, a bátyám októberben jött meg, a későbbi férjem meg novemberben, ha jól emlékszem. A faluból ismertem. A húga a barátnőm volt, nem messze laktunk egymástól.

Ha minden el akarnék mesélni, két nap is kevés lenne. Sokat szenvedtünk, sokszor megalázta bennünket, de túléltem. Itt vagyok és még mindig élek. A gyermekeknek ezeket nem meséltem el. Nem akartam, hogy megtudják, mennyit szenvedtem. Jól élnek, van nekik házuk, munkájuk, szóval nem panaszkodhatok. A négy gyerekemből csak egynek van cigány házastársa, szóval mi elég vegyesek vagyunk.”

Horváth Zsuzsanna, a férje, Sándor és a fiuk, Ferenc, aki a szülőkkel él.
Zsuzsanna Horváth, her husband Sándor and their son Ferenc, who lives with his parents.

Ferencen kívül, akit Ferinek szólítanak, Zsuzsának és Sanyinak még három gyermek van, akik mindenkorban házaspai és gyermekük is vannak. Zsuzsa minden kérdésemre szívesen válaszol, de amikor azt kérdezem, mikor jönnek legközelebb a gyerekek, csak ennyit mond: „Nem tudom, nemigen járnak.”
In addition to Ferenc - nicknamed Feri - Zsuzsa and Sanyi have three more children, all of them married with children. Zsuzsa answers all my questions willingly, but when I ask her when the other children are coming, she only says: “I don’t know, they don’t come that often.”

Zsuzsa a hálószobában megmutatja, hogyan alszanak hármasban. Feri alszik középen. A babák az övéi.
In the bedroom Zsuzsa shows us how the three of them sleep: Feri in the middle, the dolls on the bed are his.

A fényképalbumban megmutatja a gyerekek, az unokák és a dédunokák képeit és mindenkit megnevez. Négy gyermeké közül kettő koraszülött volt, ez az egyetlen alkalom, hogy utal a táborban végzett orvosi kísérletekre.

In the album, she shows photographs of the children, grandchildren and great-grandchildren, and shares all their names. Two of her four children were born premature - this is the only time she refers to the medical tests in the camp.

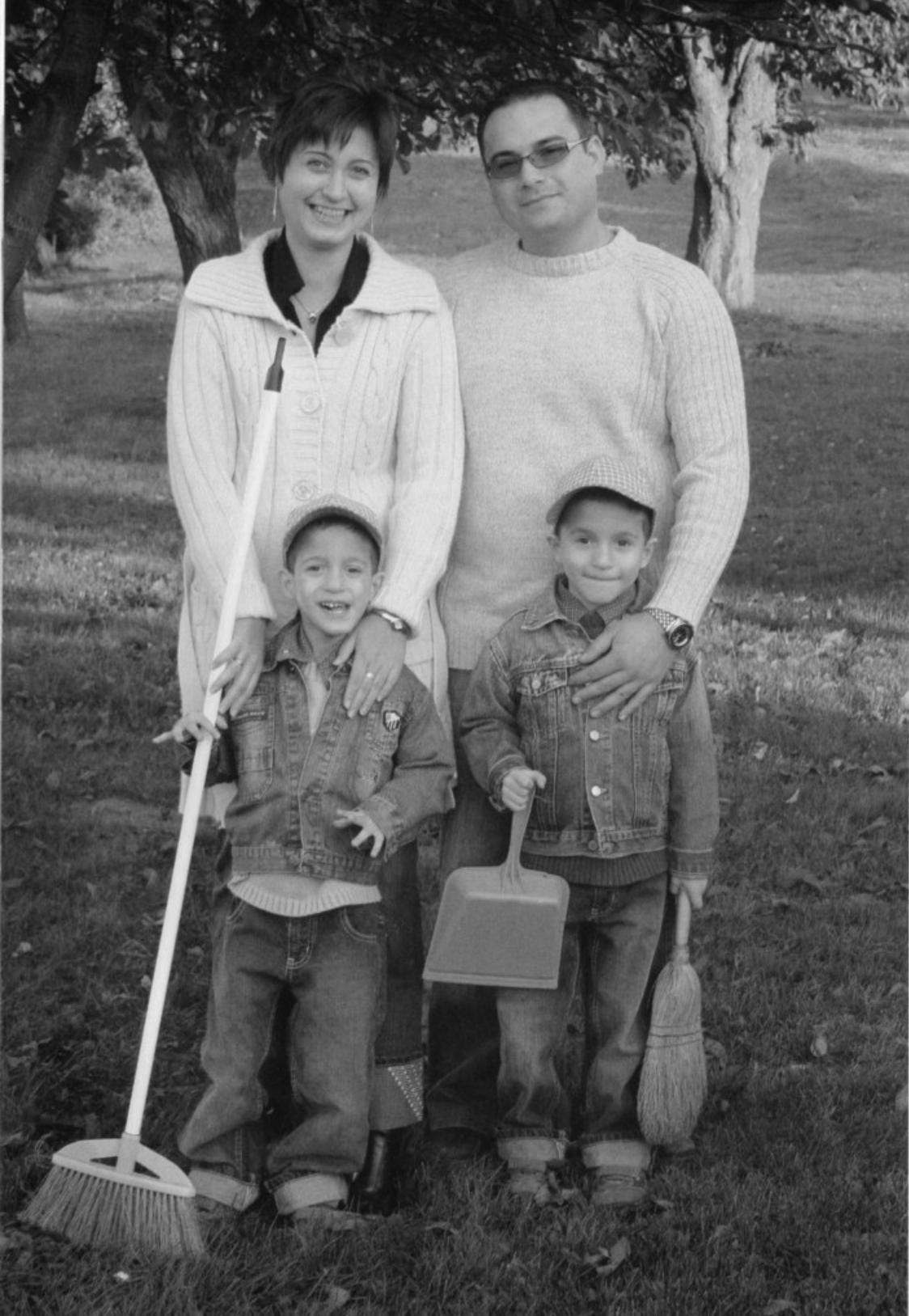

Látogatásom után hónapokkal Zsuzsa váratlanul felhív, vasárnap mehetek fényképezni, mert Szombathelyen élő unokája, László feleségével, Krisztinával és két gyermekükkel, Barnabással és Leventével meglátogatja őket. Zsuzsa büszkén meséli, hogy unokája autószerelő és jó munkahelye van. Krisztina pedig fehér, mármint nem cigány.

Months after my first visit, Zsuzsa calls unexpectedly: I can visit to photograph them on Sunday, because László, her grandson from Szombathely is visiting with his wife Krisztina and their twins, Barnabás and Levente. Zsuzsa proudly mentions that her grandson has a good job as a car mechanic. And Krisztina is white, meaning: not gypsy.

A gyerekek egyfolytában az apjukon lógnak. „Mert hét közben keveset látják, minden dolgozik”, mondja az anyjuk, Krisztina.
The children can't get enough of their father. “Because they see him so little during the week, he's always working,” says mother Krisztina.

László autószerelő a szombathelyi Mercedes-szervizben, Krisztina pedig, amíg meg nem születtek a gyerekek, tanítónő volt.
László is a mechanic at Mercedes in Szombathely, Krisztina used to work as a kindergarten teacher before she had the children.

Varga Ágota rendező *Porrajmos – Cigány holokauszt* című dokumentumfilmjében Zsuzsát és barátnőjét, Sárközi Máriát, aki sorstársa volt, elvitte a komáromi Csillagerődbe. Zsuzsa nem érez gyűlöletet azok iránt, akik részt vettek a deportálásban. Megbocsát a nyilasoknak és a környékbeli szegény embereknek is, akik azt hitték, jobb lesz a sorsuk, ha segítenek a nyilasoknak. Büszke rá, hogy falujában avatták fel az első holocaust-emlékművet 1984-ben (Ondódöt akkor már Toronynak hívták).

In *Porrajmos*, Ágota Varga's documentary, the director took Zsuzsa and her friend Mária Sárközi, a fellow sufferer, to the Star Fortress in Komárom. She harbours no grudge against those who played a role in her deportation. She has forgiven the Arrow Cross men, the villagers and the poor people from around, who were hoping for a better life by offering their services to the Arrow Cross men. She is proud of the fact that their village (Ondód was already named Torony then) was the first to install a Holocaust memorial plaque in 1984.

Sárközi Mária

Torony [Ondód]

„1929-ben születtem itt, Toronyban. Hát, hogy is mondjam, zabigyerek voltam, úgy, mint az öcsém. Anyám, aki egyedül nevelt fel bennünket, még ötször esett teherbe.

Amikor dolgozni ment, kapálni, retket szedni, mincket is magával vitt. Csináltunk mi minden odakinn a földeken. Mindenhová mentünk vele. Nagyon szegényen éltünk. Csak az anyám keresett ránk, mert az az ember, aki teherbe ejtette, nem törődött vele.

Anyám minden elvállalt. A falubeli gazdag parasztoknak a dombokon voltak földjeik, ott kapott munkát és ennivalóval fizették ki.

Régen épp annyi cigány lakott itt, mint most. De akkoriban a többség muzsikus volt. Most egy sincs közöttük, aki muzsikálna. A zenészek jól kerestek, azoknak a cigányoknak viszont, akik nem muzsikáltak, semmi-jük sem volt.

Elvégeztem az elemi. Csak utána kezdtem el dolgozni járni az anyámmal. Az iskolában palatáblán tanultunk írni, könyveket is kaptunk. Kabátot meg az egyik papról kaptam. Itt, Ondódon két iskola volt, az enyém lenn volt a faluban. Toronyban is volt egy iskola. Mind a háromba együtt jártak a cigánygyerekek a parasztgyerekekkel. Nem számított, ki micsoda.

De 1944 őszén lett különbség, mert annyi volt a nyilas.

Amikor egy nap hazajööttünk a munkából, azt mondta nekünk, hogy el kell mennünk dolgozni. Lehoztak mincket a dombról, le az iskolába, ahol most az óvoda

van. Ott ültünk először egy napig, étlen-szomjan. Este bevittek Szombathelyre. Ott a csendőrök kihajtottak bennünket az állomásra.

Mindezt a sötétbén, hogy senki se tudja, hova lettünk.

Azok a cigányok, akiket nem kaptak el, később me-séltek, hogy elbújtak a nyilasok elől. Régen sok zsidó is lakott itt, akik a bunkerokban, benn az erdőben bújtak el. Mit összeszenvedtek azok a szegény zsidók! Szerencsére olyanok is voltak, akik bújtatták őket.

Hetünk közül csak engem vittek el. Sanyi bácsi, a Pörös-birtok intézője mondta is: »Marika, jobb, ha velük megy.« Tizennégy éves voltam. A testvéreim még nagyon kicsik voltak, két-három évesek. A táborban mindig azt mondtam magamnak: »Istenem, hogy megenném, amit elmorzsáltam, mikor etettem a kicsiket.«

Sok faluból hajtották össze az embereket. Az állomáson nem beszélgethettünk egymással. A vagonok mellett mindenütt csendőrök álltak. Először azt mondták, hogy Sárvárra megyünk, hogy majd a cukorgyárban dolgozzunk. De a vagon nyílásain át láttuk, hogy elmegyünk Sárvár mellett.

Este, sötétbén érkeztünk meg Komáromba. Ott kellett kiszállni. Egy bunkerba vittek bennünket, ahol a földön háltnak. Körülbelül egy hetet maradtunk ott. Onnan vittek minket Németországba. Amikor megérkeztünk, csíkos ruhás zsidókat láttunk.

Két napig maradtunk Tahában – mindenki Dachau-nak mondja, csak én mondom Tahának.

Onnan továbbmentünk, amíg meg nem érkeztünk Auschwitzba. Odavittek minket, ahol a halottakat égették. Ahogy megérkeztünk, egyből éreztük a szagot. Egy helyre vonszolták a hullákat.

Volt ott Auschwitzban mindenfajta ember, német, cigány, lengyel, román, amit csak el lehet képzelní. Odavittek minket, ahol a hullák feküdtek. Mariska néni, aki velünk szemben lakott, a fejünkre dobta a kabátját, hogy ne lássuk a hullákat. Azt mondta: »Ne bámuljatok arra, emerre nézzetek!« Akkor jöttünk rá, miféle helyre hoztak bennünket.

Nagyon sokáig maradtunk Auschwitzban. Nem katonák, hanem asszonyok vigyázta ránk. Hogy vertek a gumibotjaikkal! Már korán reggel üvöltöztek, hogy »Aufstehen, aufstehen«, felkelni! Amikor meg hajtottak ki-felé, azt kiabálták, hogy »los, los, los«, ami azt jelenti, hogy siess. Odakinn olyan hajnali négy-öt óra lehetett, úgy kellett állni a hóban, tíz-tizenegy óráig. Az ügyesebbje rongyokból, zacskókból, papírok ból csinált magának lábbelit. Addig álltunk ott, amíg csak nem szólítottak. A barakkokat blokkoknak mondták. Akit szólítottak, bemehetett a blokkba. Ha egy is hiányzott, addig senki nem mehetett be, amíg meg nem lett. A félholtaknak is úgy kellett állniuk. Nagyon sokat szenvedtünk. Voltak ott orvosok, azok meg bevittek bennünket – »Feküdj fel az asztalra!« mondták, és olyan injekciót adtak, amitől megszűnt a vérzésünk. Ilyenféle injekciókat adtak ott, azt hittük, hogy meghalunk a fájdalomtól! Auschwitzban végig azt mondhattam magamban: »Nem lehetek gyáva, mert akkor nem jutok ki innen éleve.«

A tábor körül magas kerítés volt és csupa katona. Mennyien meghaltak azon a kerítésen! Meg akartak szökni, de az áram agyoncsapta őket. Óh, gyerekem, annyit szenvedtünk, mint Krisztus a kereszten!

Nem volt mit ennünk, és azok a szegény zsidók, is-tenem, azok meg halálos betegen feküdtek egymás he-

gyén-hátán azokon a magas ágyakon. Be voltak törve a barakkok ablakai. Mennyit sírtak és nyösörögtek! Odamentem az egyik ilyen ablakhoz, és azok, akik már azt a kis kenyeret se tudták megenni, amit kaptak, az ablakon át kidobálták nekünk. Hogy azok mennyit szenvedtek!

Auschwitzból megszöktünk. A németek egy csűr-be zártak minket, amikor hanyatt-homlok menekültek, minket meg otthagytak. Akkor mi betörtük a csűr ajtaját és elszaladtunk. A Toronyból megmaradt tizenkét emberrel meg még néhány másikkal. A csűr egy fenyőerdő mellett állt, oda mentünk be. Féltünk, hogy a nyílt mezőn agyonlőnek bennünket. Megpróbáltunk mindig benn maradni az erdőben és belopakodni a fészerekbe, hogy a katonák ne tudjanak elkapni. Csehszlovákia irányába mentünk. Annyira éhesek voltunk, hogy útközben mezei sóskát szedtünk és azt ettük nyersen.

Még Németországban egy gyönyörű, nagy házhoz értünk, egy gazdasághoz. Odabenn német katonák voltak. Féltünk tőlük, csak úgy csattogott a csizmájuk.

Az a katona, aki odajött, azt kérdezte: »Was ist?« Mire azt feletem: »Táborból jövünk, fünf Tag nix essen.« És láss csodát! »Na, komm, gyertek be!« mondta. Egy hoszszú asztalon hajában főtt krumplival teli nagy fazekak voltak, a kenyeret meg megpirították. Kaptam kenyeret meg krumplit. Kimentem vele és azt láttam, hogy egyedül vagyok, mert a többiek félelmükbe elszaladtak, nehogy elkapják őket. Odamentem hozzájuk és minden megosztottam velük.

Később megint egy nagy házhoz értünk, ahol a tulajdonos a kerítésnél állt. Amikor elmeséltük, hogy a táborból jövünk, egyből azt mondta, hogy menjünk be. Adott meleg tejeskávét és szelt nekünk kenyeret. Anynyit, hogy meg se bírtuk enni. És keresett nekem cipőt, mert a lábamra tekert rongyoktól felhólyagosodott a lábam. Megint továbbmentünk és minden az erdőben.

Egy falu mellett – a faluba nem mentünk be – állt egy malom. Ott megint elmeséltük, honnan jövünk. Nagyon megsajnáltak bennünket. Sütöttek nekünk nagy vekni kenyereket, felszelték nekünk és tejet is tettek az asztalra. Azt mondta az egyik toronyinak, a Zsuzsinak: »Figyelj csak, lopjuk el az egyik fazekat, akkor tudunk főzni útközben.« És úgy is cselekedtünk, kímostuk a fazekat az egyik patakban és főztünk benne. Sóskát, amit a réten szedtünk. Meg krumplit, amit az erdő szélre ültettek. Annyira éhesek voltunk.

Amikor megérkeztünk Csehszlovákiába, Pilsenbe, az amerikaiak befogadtak minket. Egy katonai kaszárnyába kerültünk. Adtak enni.

Egy vagy két hetet maradtunk ott. Akkor jött a Vöröskereszt. Megkérdezték a nevünket és felírták egy papírra. Azt mondta, hogy küldhetünk haza egy üzenetet. Amikor hazaértem, hozták nekem a saját levelemet. Azt írtam, hogy életben vagyok, és hazajövök, és hogy hamarosan viszontlátjuk egymást. Egy hónappal előbb értem haza, mint a levél.

Pilsenből az amerikaiak Prágába vittek bennünket, onnan pedig vonattal kötöttünk hazafelé, Pestre. Aztán a vonat tetején utaztunk Szombathelyre, onnan meg gyalog Toronyba.

Odahaza nem tudták, hogy megjöttünk, de Lajcsi, az a fiú, aki bádogosnak tanult, összetalálkozott velünk és megvitte a hírt Toronyba – hamarabb hazaért, mert biciklivel volt. A mezőn át mentünk, az emberek meg futottak elénk és minden paraszt kinn állt a ház előtt. A cigányok meg a többi falubeli, akik itt maradtak, nem tudták, hova vittek minket. Senki se tudta. Én meséltem el nekik. Az anyám épp nem volt otthon, elment Zalába, hogy élelemre cseréljen ruhákat. Amikor hazajött, azt mondta, hallotta, hogy a toronyi cigányok épp leszálltak

a vonatról. Maradt volna ő, de el kellett menjen Zalába, hogy szerezzen valami éleelmet.

A nagyanyám, aki felnevelt bennünket, azt mondtá, amikor meglátott: »Imádkoztam Istenhez, hogy viszontlássalak. Most, hogy láttalak, már meghalhatok.«

Sárközi Mária Toronyban lakik, egy nagy házban, fenn a dombon, ahol a cigányok laknak. A konyhában fogad, amely úgy ragyog, mintha egész délelőtt takarított volna. Marika néni – ahogy mindenki szólítja – elmagyarázza, hogy nincs pénze ételre, és tulajdonképp nem használja a konyhát. A lányaéknál lakik, akik most dolgozni vannak.

Mária Sárközi lives in Torony, in a big house, high on the hill where the gypsies live. I'm invited into the kitchen, which looks as if she's been scrubbing all morning. Aunt Marika, as she is known, explains she has no money to buy food, so she does not really use the kitchen. She lives with her daughter and son-in-law, who are at work now.

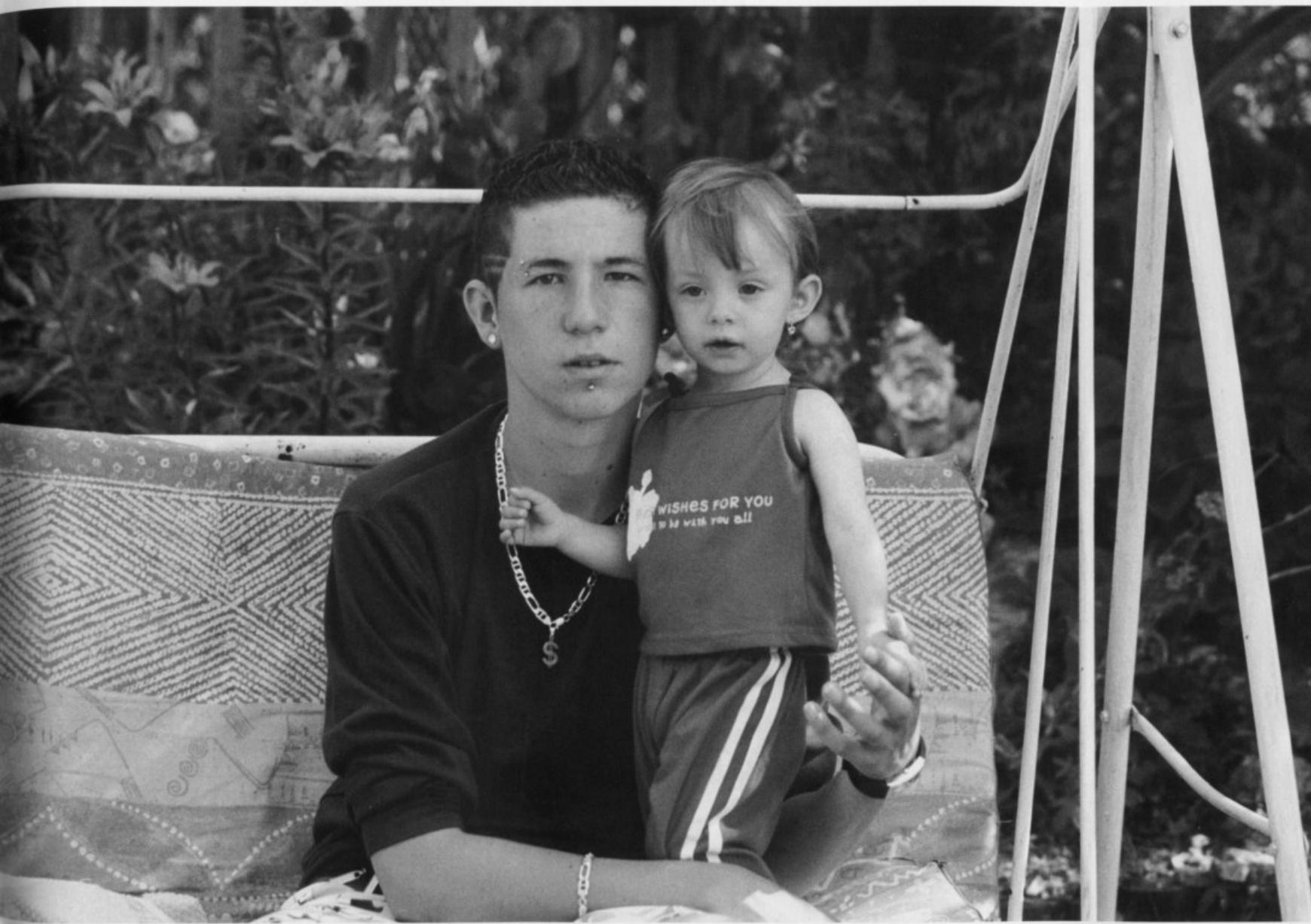
Sárközi Mária
Mária Sárközi

Unokája, Mercedes, aki mellette lakik, épp meglátogatta.
Granddaughter Mercedes, who lives next door, comes over for a visit.

Dédunokája, Fanni.
Great-granddaughter Fanni.

Unokája, Márió Fannival.
Grandson Márió with Fanni.

Unokája, Jennifer dédunokájával, Péterrel játszik.
Granddaughter Jennifer plays with great-grandson Péter.

Marika nénit egyáltalán nem zavarja, ha fényképezek.
Aunt Marika lets me photograph to my heart's desire.

Márió és Jennifer is itt laknak, a nagymamával. A kicsik egy utcával arrébb laknak.

Márió and Jennifer live here too, with their grandmother; the little ones live one street down.

Marika néni ki akarja fizetni a
fényképeket, de aztán visszatér, amikor
megmondom, hogy nem kell.
Aunt Marika wants to give me money
for the pictures, but sits down again
when I tell her that's not necessary.

Marika néni megkér, fényképezzem le őt és a házat, ahol lakik.
Aunt Marika really wanted a picture of her by the house she lives in.

Bogdán Aranka

Bicsérd

„A családom 1930-ig vándorolt. Napszámomunkával keresték a kenyerüket, néha meg lóval kereskedtek. De 1930-tól, amikor beköltöztek Nagybicsérdre, a faluszéli agyagbánya mellé, a Krausz Sándor-féle téglagyár területére, többnyire gazdag parasztoknál vállaltak munkát. Négy másik családdal laktunk ott, a nagyapáméval meg az apám bátyjának meg a nővéreinek a családjaival. 1932. június 24-én születtem, tíz évvel a bátyám, Kálmán után. Utánunk még öt testvér született. Később apám vett egy darabka telket, amire felépítettünk egy egyszoba-konyhás házat.

Kolompár cigányoknak nevezzük magunkat, cigány nyelven beszélünk. A gyerekeim még tudnak, az unokáim már nem. A temetés, az esküvő, a keresztelező ugyanúgy van nálunk, mint a magyaroknál. De itt a pap nem kereszteli meg azokat a gyerekeket, akiknek a szülei nincsenek összeházasodva. Ezért nincsen megkeresztelve a négy dédunokám sem.

A nagyapámat Kolompár Istvánnak hívták, a cigányámat Kolompár Máriának. Mind a ketten itt, Bicsérden születtek. Apámat Kolompár Jánosnak hívták, anyámat meg Bogdán Rozáliának. Heten voltunk testvérek, de Komáromban meghalt a legkisebb húgom, Ilona. Utána hatan maradtunk. Ketten már nem élnek. Bogdánnak és nem Kolompárnak hívnak bennünket, mert a szüleink nem voltak összeházasodva, ezért az anyánk nevén anyakönyveztek bennünket.

Nagyon szegények voltunk. Nem volt cipőnk, mégis jártunk iskolába, mezítláb. Csak egy tanító volt, az iskolaigazgató, aki hat osztályt tanított egyszerre. Az iskola a templom mellett volt. Erzsébettel, a húgommal mi voltunk az első cigánygyerekek, akik iskolába jártak és elsőáldozók lettek. Amikor visszajöttünk Komáromból, odaültünk a magyar gyerekek mellé, nem pedig külön. És az igazgató elintézte, hogy mi is kapjunk ebédet meg tízórait.

Az apámék a földeken dolgoztak. Mi meg iskola után segítettünk nekik. Télen nem volt munka, olyankor abból éltünk, amit nyáron megkerestünk. Nehéz volt, mert a parasztok általában étellel fizettek, vagy használt ruhával meg bútorral, és szinte sohasem pénzzel. Néha disznót vágta és nekünk is adtak valamennyit belőle.

Apám, Kolompár János volt a cigánybíró, Kolompár István, a nagyapám után. A csendőrok minden őhözjárókkal együtt elvittek munkaszolgálatra. Aztán 1944-ben apámat meg a nagybátyámat újra elengedték, mert be kellett vonulniuk a bátyámmal, Kálmán-nal együtt.

Hatodikba jártam, amikor a csendőrok elvittek minket, valamikor 1944 őszén. A „minket” az engem, az anyámat, az

apai nagyszüleimet és a testvéreimet jelentette. Emlékszem, milyen hideg volt. A segécsendőrök lovaskocsival jöttek, falubeliek voltak, Vellás Vince, Turcsi Józsi meg Korp János vagy József. Nagyon korán reggel jöttek. Be kellett csomagolnunk a javainkat és fel kellett mászni a kocsira, így mentünk a következő faluba. Nem mondták meg, hová megyünk. Úgy ültünk összezsúfolódva három lovas kocsin. Elvittek a pécsi gettóba, az állomáson túlra. Valami istállószerűségekbe. A csendőrok ültek a lovон, mi meg mentünk mellettük, így kísértek bennünket. Reggel vissza kellett mennünk a kisállomásra, a csendőrok megint lovón kísértek, aztán az állomáson felraktak minket a komáromi vagonokba.

Marhavagonokban szállítottak minket, nem kaptunk se enni, se inni. Nem tudom, hol állt meg útközben a vonat, de az emberek kolbászt meg kenyерet dobáltak be a vagonokba. Elkaptam egy darab kolbászt meg kenyерet. Amikor közeledtünk Komáromhoz, hangos vízfolyást hallottunk, a Dunát. Anyám azt mondta: »Hát, lányok, itt meghalunk, belehajtanak a vízbe.« Csendőrok meg katonák vártak bennünket. Egy háromajtós dongás pincébe vittek minket. Még hátrébb volt egy bunker, ott tartották a zsidókat. Másnap jött két tiszt és kérdezték, hogy kinek van gyereke. Azokat külön tették. Akinek volt családja, azt Németországba szállították. A kamaszokat is kiválogatták. Ezt este csinálták. Apámat a Mecsekbe vitték fát vagni. Onnan áttették más cigányokkal együtt Mohácsra és munkaszolgálatosként bunkereket ásattak velük. Komáromban mindenféle fajtát összegyűjtötték, németeket, zsidókat, magyarokat, cigányokat. Az egész családot bezsífolták egy bunkerbe, még az unokaöcsémet meg a családját is betették hozzáink.

A táborban levest ettünk, köménymagos, rántással készült levest. A katonák néha felhajítottak egy vekni kenyeret, ami azé lett, aki elkapta. Én ügyes voltam, ne-

kem mindig jutott. Vizet úgy szereztünk, hogy a gyerekek levetették a nadrágszíjukat, rákötötték a vödörre vagy egy fazék fülére és aztán telemertük a kútóból. Mosakodni nem lehetett, ahogy elmentünk, úgy is mentünk haza. WC-re se tudtunk menni, mindenki ott végezte a dolgát, ahol tudta. Merő ürülék volt minden. Meg az a sok halott! Az éhségtől pusztultak el vagy megbegették és meghaltak. Meg kisgyerekek, csecsemők, két-három évesek, szegénykéim mind ott pusztultak. Meg egy asszony, nem tudom, hová valósi, haldoklott, már öreg volt. Mellette volt a menye, de semmit sem tudott csinálni. Amikor hazamehetünk, azt az asszonyt ott kellett hagynunk. Mit csináltunk volna? A kishúgom is meghalt. Másfél éves volt, még pelenkázták meg szopott. Ott kellett hagyjuk a kicsi testét, a bunkerek előtt a szabadban. Oda gyűjtötték a hullákat egy ócska csírbe. Hál' Istennek, nem szedtünk össze semmilyen betegséget a Csillagerőben, talán mert nem sokáig voltunk ott. Én akkor tizenkettő voltam. Azért bírtam ki, mert nem volt más választásom. Szerencsére az anyám összekapkodott valamennyi ruhát, amikor összefogdosztak bennünket. Ezeket széthasogattuk és a rongyokkal bebugyoláltuk a lábunkat.

A nagyapámat Komáromból Dachauba deportálták, ott pusztult el. A bátyámat és a sőgornőmet is Dachauba vitték. Kálmánt munkába állították, a sőgornőmet először Berlinbe, aztán meg Bergen-Belsenbe vitték. Ő túlélte a koncentrációs táborot. Először azt hittük, hogy Kálmán meghalt. De aztán hallottuk, hogy életben van. Egy évvel később jött haza.

Erről nem szívesen beszélek. Minek is beszélnék, jobb ezt elfelejteni.

Két-három hónap múlva hazaengedtek bennünket. Kijött egy férfi meg egy asszony egy darab papírral, amin az állt, hogy Szálasi azt mondta, hogy a gyerekes anyák

hazamehetnek. Ebből jöttünk rá, hogy már közel a felszabadulás. De akkor már dél volt. Hova menjünk? mindenki megpróbált mennél gyorsabban eltfúnni. Két napba telt, mire az összes embert kihozták a bunkerokból. Akkor elmentünk a vasútállomásra. Erre jöttek katonák és azt mondta, hogy szállunk fel. Beszálltunk a vagonokba, de onnan meg megint lekergettek. Bementünk a váróterembe, mire jött az állomásfőnök és azt mondta: »Maradjatok, de ha megjön a vonat, menjetek el szépen!« Mindenhonnan elküldtek minket, túl sokan voltunk. Meg koszosak voltunk, tetvesek és rongyokba jártunk.

Gyalog indultunk el, és a második nap, több mint hetven kilométer gyaloglás után megérkeztünk Székesfehérvárra. Ott megint bementünk a vasúti váróterembe, de még nem jött vonat, így az anyámmal elmentünk a piacra, hogy vegyünk valami ennivalót. Még volt egy kis pénzünk, a napszám, amit az anyám elrejtett. Ahogy bejött a vonat, a fiatalabbak már kapaszkodtak is felfele. Azok hamarébb otthon voltak, mint mink. Nekünk még rengeteget kellett gyalogolnunk.

Amikor már majdnem otthon voltunk, a német katonák még ott voltak. A földeken át mentünk, azok meg lovón utánunk jöttek. Azt mondja az anyám: »Most aztán főbelőnek. Az egyik katona megkérdezte, persze németül: »Hova mentek?« Az anyám meg felelt neki magyarul: »Megyünk haza, haza.«

Mintha tegnap történt volna.

Már este volt, amikor hazaértünk. A föld, a víz, minden be volt fagyva. Nem volt áram, lámpa, semmi nem volt. A parasztok minden elhordtak a kunyhónkból. Csak a csupasz négy fal maradt. És még elmenni se tudtunk, mert egyfolytában ment a hasunk, ha ettünk valamit.

Amikor olyan három napja otthon voltunk, bejöttek az oroszok a faluba. Tudták, mi történt velünk és nem

bántottak. »Szegény cigányok«, ezt mondták. Voltak ott idősebb forma gyerekek is, akik szájharmonikáz-tak nekünk. De a faluban alig tudta valaki, miken mentünk keresztül. Kora reggel fogdostak össze bennünket és azok, akik vonattal jártak be dolgozni Pécsre, láttak minket, a többi viszont nem, például a parasztok, mert azok nem szoktak olyan korán dolgozni menni. »Hol voltatok? Mit csináltak veletek?« kérdezték, amikor visszajööttünk. A falubeliek nem segítettek. Úgy kellett koldulunk azoktól, akiknél azelőtt dolgoztunk. Csak furcsa, hogy a parasztok, akiknél napszámosok voltunk, egyáltalán nem segítettek. Még a községnek is dolgoztunk. Tudja-e, mit csináltunk? Csupasz kézzel szedtük a kendert, rekkenő hőségen, meg kévébe kötöttük. Ott dolgozott az egész családunk, mégse tiszteletek minket.

A hazajövetelünk után még sokáig nem tudtam iskolába járni, nem volt erőm. Olyan gyengék voltunk, hogy alig tudtunk járni. Anyám lassan, amikor kicsit megerősödött, elkezdett főzni ránk. Állandóan ment a hasam. Amikor aztán elmúlt, ismét jártam iskolába, hat osztályt. Aztán apámmal napszámba jártunk, amíg tizennyolc évesen férjhez nem mentem egy bicséri ci-gányhoz. Kolompár Dezsőnek hívták, de másik családba való volt. Építettünk magunknak egy viskót a cigánytelepen. Ettől az embertől született Mária lányom 1949-ben. A második gyermekem 1954-ben született, de másik embertől. Sorra jöttek a gyerekek. Hat gyermekem született, amelyikből egy meghalt, amikor tizenhét éves volt. A férjemet már rég eltemettük. Beteges volt, mégis váratlanul halt meg. Tíz évvel később meghalt a lányom, két árvája maradt. Volt egy kis cukorrépa-földje. Egy nap azt mondja nekem: »Anyá, holnap kimegyek a földre, kiveszek egy szabadnapot.« Mondom neki: »Lányom, azért ne vegyél ki egy teljes napot, kimegyek én is és segítek.« De mégis úgy csinált. Olyan hőség volt,

hogy csak a fürdőruha volt rajta. Munka után hazament, rágyűjtött egy cigarettára, evett valamicskét, és rosszul lett. Szívrohamban halt meg, harminchét éves volt. Júniusban lesz tíz éve. Az anyjuk halála után a gyerekek az apjukkal maradtak. Most már mind a ketten megházasodtak.

A második férjem Pécsen dolgozott, amikor összeházasodtunk. Mondom neki: »Elmegyek én a téeszbe, ott jobban fizetnek!« A növénytermesztésben dolgoztunk, de üresedés volt a sertéstelepén és kérték, hogy menjünk át oda. Szerettük mi a disznókat is.

A földosztás meg úgy volt, hogy azt mondták, hogy aki akar, mindenben benyújthatja a kérvényt. Jelentkeztünk, de semmit se kaptunk. Szerintem azért, mert nem tudtunk semmit se beadni a közösbe, hisz semmink se volt. A nagybirtokról való csalédek kaptak egy kis földet. Még a mostaninál is kevesebbet kerestünk, de jobban éltünk. Többet ért a pénz. Huszonöt év téesz után mentem nyugdíjba. Az özvegyivel együtt 64 ezer forint a nyugdíjam. Mindig itt laktam, eszembe se jutott, hogy elmenjenek. Nekem nem volt semmi bajom a parasztokkal. De ami fáj, hogy az egyik sokat kap, a másik meg semmit se. Pár éve beadtam a kérvényt kárpótlásra. Híába, még csak választ se küldtek. Egy fillér kárpótlást se kaptam! Az meg, akit el se vittek, kapott pénzt.”

Amikor Bicsérdén kérdezgetem, hol lakik Bogdán Aranka, kiderül, hogy a szentlőrinci idősek otthonában. Noha nem szóltam előre, hogy jövök, és nem ismer, szívélyesen fogad. Úl az ágyon a szobájában, amelyben negyedmagával lakik és szinte minden el akar mesélni egyszerre. Büszkének látszik, hogy látogatója van, és mindenkinél bemutat.

When I go looking for Aranka Bogdán in Bicsér, it turns out she has been living in the Szentlőrinc nursing home for a while already. Although I arrive unannounced and she doesn't know me, she invites me in warmly. Seated on her bed in the room she shares with three other ladies, she quickly starts to talk nineteen to the dozen. She seems proud to have a visitor and introduces me to many people.

A mellettük lévő szobából átjön Aranka szomszédja. „Senkinek sem szabad tudni, de a barátom” – stúgja oda bizalmasan. A férfi többször is felhívja a figyelmemet, milyen gyönyörű szeme van Arankának.

Aranka's neighbour from the room next door visits, "No one is to know, but he's my boyfriend," she confides in a whisper. He repeatedly presses me to take a good look at her beautiful eyes.

Aranka a szobatársával, akivel baráti viszonyban van, akit pártfogol és ugráltat egyszerre.
Aranka with a friend from the home, whom she mothers and orders around.

Az otthonban minden lefényképezhetek. Aranka maga minden szemmel tartja a fényképezőgépet.
Alig eszik, nehogy észrevétlenül készüljön valamelyik kép.

I can photograph anything I like in the home. She keeps a close eye on the camera and hardly eats, so as not to miss a picture.

Az otthon tisztaszobája, a fogadhelyiség.
The home's parlour, where guests are received.

Torna közben lankad a fényképezőgép iránti figyelme.
During gymnastics, her attention for the camera wanders.

Legközelebbi látogatásom alkalmával meglátogatjuk Aranka Bicsérden élő lányát és egykori otthonát is. Arankát fel kell hívnom, mielőtt megyek, hogy rendet tehessen és kitakaríthasson.

Nem kis munka, mert már korábban is láttam, hogy az ajtót és az ablakok némelyikét bedeszítették. A találkozó mégsem jön össze, mert a lány megbetegszik, a ház pedig csupa rom. Ha máskor jövök, talán már nem beteg a lánya és elmehetünk a temetőbe is.

At my next visit, we will go to her daughter in Bicsérd and to Aranka's former home. I have to phone before I come, so she can clean and organise the room. A tough job, because I had already seen that the doors and some of the windows had been bricked up. Our appointment is cancelled: the daughter is ill, the house a ruin. If I could come another time, her daughter might be better and we could go to the cemetery.

Néhány hónappal később ismét telefonálok, de Arankának nincs ideje, mert másnap a veje temetésére kell mennie Bicsérdré. Mérgek hangon megtiltja, hogy odamenjek, és leteszi a telefont. Félelemmel a szívemben mégis odamegyek. Dühöngő családtagokra számítok, ezért korán megyek, amikor még a sírt sem ásták ki.

A few months later, I phone again, but she has no time: she must attend the funeral of her son-in-law the next day, in Bicsér. In an angry voice she forbids me to come to the burial and puts down the phone. Fearfully, I decide to go anyhow and expect furious family members at the least. I arrive so early, the grave has not been fully dug.

Amikor Aranka megérkezik a temetésre és meglát, odaint. Az egész szertartás alatt a családtól külön áll. Nem tudom, miért. Mindig félleg egy fa mögött vagy a sokaságba elvegyülve áll.

As soon as Aranka arrives at the cemetery and sees me, she beckons me. During the entire ceremony, she remains detached from her family, I don't know why. Each time, she's halfway behind a tree, or lost in the crowd.

Mialatt a sírhoz viszik a koporsót, ahol
a gépemmel már készenlétben állok,
mozdulatokkal jelzi és egy fa mögül
kacsingat, hogy menjek oda. Nem teszem.
As the casket is carried to the grave,
where I wait with my camera, she
beckons me from behind a tree that
I should go over to her. I don't.

A temetés után mellettem jön, megmutatja
az elhunyt lánya sírját. Miközben
beszélgetünk, nyugtalanal tekinget
körbe-körbe. Aztán mindenáron el
akar kísérni az autómig. Egyértelmű,
hogy semmiképpen sem szeretne
valamelyik családtaggal találkozni.
After the funeral, she joins me and shows
me the grave of her dead daughter, she
keeps me busy as she keeps looking around
restlessly. Then she insists on walking me
to my car. It is clear she wants to prevent
any contact between me and the family.

Veje temetése után hónapokkal ismét meglátogatom Arankát. A látogatás végeztével hosszan integet.

Months after her son-in-law's funeral, I visit Aranka again. After this last visit, she waves goodbye for a long time.

Kő András

Zók

„1940-ben születtem Kisbicsérden. Nem tudom, hogyan kerültek oda a szüleim, eredetileg vándorcigányok voltak. Este felverték a sátrukat, reggel továbbálltak. Akkoriban öt-hat család vándorolt együtt. Szerintem azért vándoroltak, mert nem volt hely, ahol letelepedhettek volna. Megérkeztek valahová, engedélyt kaptak, gondolom, vagy továbbmentek. Amikor tartózkodási engedélyt kaptak, kunyhókat építettek, hogy legyen hol lakniuk. Egymásra raktak deszkákat, arra jött a szalma, egyre magasabban. Aztán betapasztották agyaggal és bemeszelték. A tető szalmából volt és mindig beázott. Egy ilyen kunyhó nem volt semmi több, mint egy négy-szer négyméteres helyiség. Amikor 1955-ben megházasodtam, cserépből és nem szalmából építettem magam fölé tetőt a cigánytelepen.

A telep Kisbicsérden volt, a falutól nem messze. Rettentő sok család, húsz, vagy még annál is több lakott ott, akik így vagy úgy mind rokonságban voltak egymással. Én a nagyapám házában, helyesebben viskójában nőttem fel.

Soha nem ismertem az apámat. Csak annyit tudok róla, hogy Szentlőrincből való volt, még a becenevét sem tudom. Újranősült, vannak féltestvéreim, de semmilyen kapcsolatunk sincsen. Anyám nagyon fiatal volt, amikor szétmentek, de a válásuk után már nem ment férjhez. Hárunkat a két nővéremmel a nagymamám és az anyám nevelte fel.

Anyai nagyapám, Kolompár István volt Nagybicsérden a vajda. Régen nem polgármester, hanem bíró

volt. Ha valami eltűnt a faluból, vagy valámi baj történt, a csendőrök menten keresték a nagyapámat, nem tudtak valamit. A nagyapám volt a főnök. Soha nem ültették le és a családomból soha senki nem volt börtönben. Más cigányok igen, ha verekedtek vagy loptak. Itt a cigányok nemigen jártak lopni, mert a parasztoknál dolgoztak. Csak aki nem szerette a munkát, az lopott.

Nem tudom, hány testvére volt a nagyapámnak, honnan is tudnám! Azt viszont tudom, hogy elvitték Németországba,táborba és ott halt meg. Legutóbb mondta valaki a tévében, hogy a németek elvitték, berakták őket a gázkamrába, kinyitották a gázcsapot, és hogy így égették el őket. Biztos, hogy a nagyapám is így halt meg. 1944-ben vagy 1945-ben, azután hogy elvittek minket Komáromba, a Csillagerődbe.

Kolompár cigányok vagyunk, cigány nyelven beszélünk. Régen nem volt foglalkozásunk. Néhányan csináltak valamit, egy kicsit lovakkal kereskedtek, a faluban dolgoztak, vagy koldulni jártak, ebből éltek.

Nem jártam iskolába, nem volt rá pénz. Akkor még nem volt kötelező az iskola. Az anyám abból látott el bennünket, amit napszámban a parasztoknál keresett. A magyar asszonyok szerették és örültek, ha dolgozott náluk. A nagyapámat is megbecsülték, de már senki sem él, aki mesélhetne róla.

Régen nem volt cséplőgép. A nagyapám és a nagybátyám kézzel aratták a búzát, az árpát meg a kölest. Amit abból megtarthattak, azt eladták vagy megőrülték a malomban és akkor volt mit enni. Télen fát vágtak a

parasztoknak. Aki nem kapott munkát, koldulni járt, mi másit is tehetett volna?

1950-ben Kisbicsérdből meg Nagybicsérdből Bicséret csináltak. A Kisbicsérden lévő cigánytelepet akkor már felszámolták, mert a bíró nem engedte vissza azokat a cigányokat, akik hazajöttek Komáromból. Így kerültek Nagybicsére.

A cigányok akkor se kaptak földet, amikor jött a földosztás. Mert minek is adnál földet a cigányoknak?

Csak négyéves voltam, de pontosan emlékszem, hogyan vittek bennünket Komáromba, hogy ott mi történt, és hogyan keveredtünk haza. Nem tudom, melyik napon volt. Arra emlékszem, hogy nagyon korán reggel lovas kocsira tettek bennünket és bevittek Pécsre. Ott beraktak egy vasúti vagonba, ami Komáromba, a gyűjtőtáborba vitt. Minket falunkbeli, bicsérdi emberek, segédcsendőrök szedtek össze és vittek el. Komáromban németek vigyáztak ránk, akik bunkerokba dugtak minket. Anyám, Kolompár Rozália ott volt, de a nagynéném, Kolompár Rozália nem, mert ő Szárazdon lakott és onnan nem vittek el cigányokat. A családombból elvitték még a nagyapámat, a nagyanyámat, engem, a bátyámat meg még egy asszonyt. A nagyapám nem jött vissza. A nagybátyám, Kolompár Kálmán is meg a felesége, Bogdán Aranka is Németországban haltak meg. A nagyanyám nem, őt csak Komáromba vitték.

A másik nagybátyám mesélte, hogy a táborban sokan meghaltak és neki kellett elvinni a hullákat. Ott volt a lábukon a C betű meg a nevük. [Valószínűleg C, mint cigány. A cigányoknak a cigányok, a magyaroknak a magyarok hulláit kellett elszállítani – JR.] Voltak köztük bicsérdiek is, a nagybátyám felismerte őket.

Komáromban egész nap álltunk a hidegen, azokban a vasajtos nagy bunkerokban. Rettentő sok cigány volt

ott, meg nem tudom mondani, hány. Voltak zsidók is, azokat másik bunkerba zárták. Szép fiatal lányok meg asszonyok feküdték egymáson az udvaron, mind meg voltak halva.

A katonák gumibottal verték a kezünket meg a fejünket. Feldobálták a kenyeret, hogy ki kapja el. Nekem könnyű volt, mert kicsi voltam, kúsztam-másztam a lábak között és így enyém lett a földre esett kenyér. Őket nem érdekelte ám, hogy ki eszik, meg ki nem. Nem lehetett mosakodni, a bunkerokba végeztük a szükségüket, a sarokba. Borzasztóan bűzlött, húgyban-szarban feküdtünk. Tele voltunk tetűvel. Amikor hazajöttünk, nem mertünk bemenni a faluba, annyi volt rajtunk a tettű. Már nem tudom, hogy beteg voltam-e a táborban. Lehet, hogy ott kaptam a tüdőbetegséget. Sokkal később fél évig voltam kórházban, kivették a fél tüdőmet. Akkoriban az uránbányában dolgoztam, de amikor jött a szanálás, elküldtek. Akkor elmentem a szemetesekhez, de nagyon fájtak a lábaim, bedagadt a bokám. Így derült ki, hogy beteg vagyok.

Három hónapot voltam Komáromban. Akkor jöhettünk haza, amikor bejöttek az oroszok. Nagy tankokban ültetek és azt kiabálták, hogy *Davaj, davaj!* Nagyon hideg volt, ősz. Úgy étem túl az utat, hogy a nagyanyám a nyakába vett, mert nem tudtam járni, nem bírták a lábaim. És Révfalutól gyalog kellett jönni, át a cukorrépaföldeken. A nagyanyám kihúzott néhányat és adott enni, meg nyers kukoricát is.

A németek ki nem állhatták a cigányokat, fogalmam sincs, miért! Bükkösdön és Csányoszrón egy cigányt se fogtak el. Nem értem, hogy itt akkor miért.

Valaki valamiért haragudhatott ránk, hogy így elvittek mindenüinket, öreget, fiatalt, gyereket.

Amikor Komáromból hazajöttünk, volt nagy örööm, hogy visszajöttünk. Persze olyan is volt, aki nem örült.

Lebontották a kunyhóinkat. Semmink se volt, mire viszszajöttünk. Úgy kellett minden újra felépíteni. Addig sátorban laktunk. A parasztok, akik lerombolták a házainkat, persze nem mondták, hogy »mi voltunk azok, mi pusztítottuk el a házaitokat meg mindeneket«. Újra kellett kezdenünk az életet. Sehonnán nem kaptunk segítséget. Az anyám megit napszámba járt. Akkor még nem voltak gyárak, ahol a nővéreim kereshettek volna valamit.

Amikor nagyobb lettem, én is napszámos lettem. De néhány év múlva iskolába kellett mennem. Hol elmentünk, hol meg, ha nem volt cipőnk, nem. Volt, hogy jártunk egy hetet, aztán meg egy hónapon át nem. Nem is tanultam meg soha írni és olvasni.

2002-ben a feleségemmel beadtuk a kárpótlási kérelmünket. Azt mondták, hogy fogadjunk ügyvédet, de nekünk arra nem volt pénzünk. Lehet, hogy ezért nem kaptunk egy fillért se. Kitöltöttük a papírajainkat a polgármesteri hivatalban, elküldtük szépen minden, de még választ sem kaptunk. Meglehet azért, mert Kőre változtattam a nevem. Megírtam, hogy én Kolompár vagyok, csak magyarosítottam a nevemet – de hiába. Szerintem nem hitték el, hogy cigány vagyok. Megváltoztattam a nevem, mert Bicsérden szinte mindegyik cigányt Kolompárnak hívják. A cigánytelepen laktunk, ott senkinek se volt saját címe. Ha jött a postás a levéllel, amin az volt, hogy »Kolompár-nem-tudom-én-kicsoda, Cigánytelep«, odacsődült minden cigány, aki csak volt, és mind azt mondta, hogy ő kapta. Akárhová mentünk, ha Kolompárt szólították, mindenki felnézett. Ezért változtattam meg a nevem.

Már több mint ötven éve élek a feleségemmel. Még mindig nem tudok írni, csak a nevemet tudom aláírni. A feleségemet Kovács Erzsébetnek hívják. Csányoszrói, cigányul Mozolnak hívják. Nem vagyunk összeháza-

sodva. Ő is volt Komáromban, a Csillagerőben, de ott nem találkoztunk, vagy legalábbis nem emlékszem rá. Akkor húszéves volt, házas és Bakson lakott, onnan vittek el. Ott is összeszedték a cigányokat, mint itt. Amikor Komáromból szabadon engedték a feleségemet, nem ment hazára a férjéhez, hanem eljött Bicsérdre, hogy a testvéreinél lakjon.

Tizenhat éves voltam, amikor találkoztunk. Együtt jártunk napszámba, néhány évig ő is a téteszben dolgozott. Négy közös gyerekünk született, abban az időben nem tudott dolgozni. Sok gyereket nevelt fel, ezért kapta meg a nyugdíjat. A négy idősebb gyerekének nem én vagyok az apjuk, az első férjétől vannak.

A kombájn mellett dolgoztam. Akkor több pénzem volt, mint most; az anyuk zsebe mindig tele volt pénzzel. Amikor megalakult a tétesz, nem oda mentem, hanem Pécsre egy gyárba. Hogy én most ezt hogyan sajnálom! Tizenöt évig az Épfunál [Építőanyagfuvarozó Vállalat – JR] dolgoztam rakodóként. Köveket, cementet, kavicsot, sódert pakoltunk. Nem az volt az első munkahelyem, mert tizenhat éves koromban a Pécsi Tata-rozó Vállalatnál voltam kőművessegéd. Két-három évet dolgoztam ott, aztán meg átmentem a vasúthoz, ahol viszont csak egy évet dolgoztam. Köveket raktunk a pécsi állomás körül. Nem jól fizetett. Akkor kerültem az Épfuhoz, majd meg az uránbányába. Az itt volt nem messze. Huszonhárom évig bírtam. Lehet, hogy ott ment tönkre az egészségem. 1995-ben ki kellett venni az egyik tüdőmet, mert volt rajta egy tyúktojás nagyságú daganat. Azokból a cigányokból, akikkel együtt dolgoztam az uránbányában, már nem sok él, a többség rákban halt meg, a bitumentől meg a sugárzástól. Uránium, hát mit akarsz!

Majdnem negyven évet dolgoztam, 40 300 forint a nyugdíjam, abból élek. Az anyjuk 25 ezer forint nyugdíjat kap.

Régen jobb volt, mint most. Nincs munka, de ha van is, nem vesznek fel, ha vidéki vagy. Ha a fiamat felvennék, nem tudna bejárni, olyan rossz itt a busz-közlekedés.

Körülbelül negyven éve költöztem ide, Zókra, ebbe a házba és két hónapra rá született a fiam, Jóska. Úgy gondoltam, hogy túl sok cigány van a telepen – olyan tíz-tizenöt család –, itt meg nincsenek cigányok. A falubeliek nem bánták, hogy ideköltöztem. mindenki ismer. Zók Bicsérdtől három kilométerre van és egy utcából áll. Amikor megvettem a házat, ügyeltem rá, hogy Bicsérden senki se tudjon róla, a cigányok se. Egyszer csak észrevették, hogy már nem lakom ott. Itt, Zókon egy beás családot leszámítva én vagyok az egyetlen cigány.”

Zókon, Budapesttől kétszázötven kilométerre délre Kő András és felesége, Mozol a házukkal szembeni padon üldögélnek.
András Kő and his wife Mozol on a bench opposite their house, in the hamlet of Zók, over 250 kilometres south of Budapest.

Nem mehetek be, mert „ott vannak a gyerekek és ők nagyon nem szeretnének szerepelni a képen”.

I'm not to go inside, because "that's where the kids are and they really don't want to be in the picture".

András elmeséli, miért csak egy tüdeje van.
András explains why he has only one lung.

Második látogatásomkor András egyik fiával, Lacival a bejáratí ajtóban áll. Laci nem bánja, ha lefényképezem. Csak az épp ott tartózkodó egyik unoka nem szeretne szerepelni.

During my second visit, Laci, one of the sons happens to stand next to András at the door and doesn't mind me taking pictures. Only a grandson, who's gone home already, doesn't want to be photographed.

Nem a legjobbkor érkeztem, Mozol épp most jött haza a kórházból, agyi infarktusa volt. Majdnem meghalt és háromszor is elismétli, hogy egész nap bepelenkázva feküdt, „akár egy kisbaba”.
I return at a bad time: Mozol is just back from the hospital, she had a stroke. She nearly died and repeats at least three times she had to lie in bed with diapers, “like a baby!”.

Amikor harmadszor telefonálok, kiderül, hogy András az előző héten meghalt, de ugyanolyan szívesen látnak. Ezt András legkisebb fia, Jóska és legidősebb bátyja, Sanyi is megerősíti.

The third time I go, it turns out András passed away the week before, but I'm welcome nonetheless.
András' youngest son Jóska and his oldest brother Sanyi confirm it.

Jóska, aki családjával a hátsó házban lakik, behív és elmeséli, hogy zajlottak András utolsó napjai, mi volt a betegsége (tüdőrák), és miért nem lehetett segíteni rajta.
Jóska, who lives in the back house with his family, invites me in to talk about András' last days, about his disease (lung cancer) and about what went wrong.

Az özvegy Mozol vigasztalhatatlan. A három fiú közül valamelyik újra és újra kérleli, ne sírjon.
Widow Mozol is desperately bereaved. Her three sons take turns telling her gently to stop crying.

A virágok borította sírnál Jóska megmutatja, hogy ha majd eljön az ideje, Mozolt a férje mellé temetik. Next to the flower-covered grave, Jóska points out where Mozol will come to lie, by her husband's side.

Jóska rágyújt, leguggol és a friss sírhant mellett leszűrja a földbe az égő cigarettagát. „Cigányszokás” - mondja. Jóska lights a cigarette, squats down and plants the burning cigarette in the ground by the fresh grave. ‘A gypsy tradition,’ he says.

Búcsúzáskor Jóska sóhajt egy nagyot és azt mondja, végre rendbe tehetik a kertet és a melléképületeket. András ezt soha nem engedte meg.
When we say our goodbyes, Jóska sighs and says he and his brothers can finally fix up the garden and the outhouses. András never allowed it.

Komáromi Károly

Kötegyán

„A gyerekkorom igen nehéz volt, szegények voltunk, nem volt mit ennünk. Nem volt cipőnk és ruhánk is alig, így iskolába se tudtuk rendesen járni. Ósszel jártam, amíg nem volt túl nagy hó, meg tavasszal, amikor már jobb volt az idő, még hozzá az apám cipőjében. Így aztán csak két osztályt jártam ki. Nagyon nehéz volt az életünk és akkoriban még nem sok munka volt a cigányoknak.

A gazdag parasztoknál dolgoztunk idénymunkában néhány hónapot és így kerestünk valamicske pénzt, napi kétszáz forintot. Akkor még gyerek voltam, de már tudtam lovat hajtani.

1944-ben tizenhárom éves voltam és kocsisként meg cselekdéknél dolgoztam. Amikor véget ért az idény, hazamentünk. Még hazára se értünk, amikor már jöttek is a csendőrok és kihajtottak bennünket.

Farkas István az istennek se akart velük menni. Erre rálőttek – képzelje csak el! Elszaladt. Főbe akarták lőni, de nem tudták, mert elmenekült, a házak megett.

Októberben bevonultak a román katonák.

Baksi Sándor meg Molnár Imre lelkész – azok tudtak románul – a nagy hídon fehér zászlóval elébük mentek. A lelkész azt mondta, azért, nehogy a falut valami nagy baj érje.

Azt hiszem, a román katonák két-három napot maradtak, akkor a magyar katonák visszaszorították őket és elfoglalták Kötegyánt. Páncélos hadosztály volt,

bőrdzsekit viseltek. A magyar katonák tudni akarták, ki fogadta a románokat. Azt hitték, hogy a cigányok voltak.

Aznap este feljöttek a magyar katonák a cigánydombra. Két katona jött be. Nem tudom, kik voltak, mert nem mutatkoztak be, háború volt. Azt mondták: »Hé öreg, ez itt mind a maga családja?« Épp ettünk, én is ott voltam. Meg két asszony, akik kicsivel később elmentek. Az egyik magyar katona megkérdezte, hogy tudja-e valaki, hol lakik a két asszony. Hajtai Károly meg én tudtuk és kimentünk, hogy megmutassuk nekik az utat. A katonák éjfélig maradtak náluk. Aznap éjjel fellőrbantották az unokahúgom, Aranka szüleinek házát [lásd a következő fejezetet]. Kézigránáttal.

Farkas Istvánt meg a feleségét egy magyar húzta ki a romok alól. Igen csúnya sebesüléseik lettek, és borzasztóan véreztek. István nővére, Giza vitte be őket a békéscsabai kórházba.

Azt hiszem, egy főhadnagyot a lelkészhez szállásoltak be. Vele meg a magyar katonákkal Molnár Imre is feljött a cigánydombra és csendőrököt is hoztak magukkal. Egyikük mindenkit kihajtott a kertbe, a cigányokat éppen úgy, mint a magyarokat. Ott Molnár Imre meg ő kiválogatták közülük a cigányokat. Aztán a cigányokat két csoportba osztották és egyenként engedték ki a házból: »Te mehetsz, meg te, meg te.« Így válogattak ki kilencet, köztük azt a két asszonyt is.

Azt a kilencet bevitték a községházára. A nagyszüleim is köztük voltak. A nagyapám bottal járt. Azt mondta: »Mit akarsz te tőlünk, Imre, semmit se csináltunk?«

A tábori csendőr erre ráordított: »Fogd be a pofád, vagy lenyomom a nádpálcát a torkodon.« Elküldtek, hogy hívjam oda Makula Józsefet, egy tizenhat éves fiút, aki a faluban lakott. Amikor a gyerekeket meg a nagyszüleimet elhajtották, őt is magukkal vitték.

Akiket később kapott el, azok is a községházára kerültek. Ott maradtak egy napot meg egy éjszakát. A harmadik napon négy fegyveres lovas kocsin bevitte őket a sarkadi csendőrségre.

A csendőrok Sarkadon fogták el apámát, Farkas Károlyt, és őt is a csendőrségre vitték. Soha többé nem engedték szabadon. mindenkit agyba-főbe vertek, mindenjukat megnyomorították. Ezt attól a két asszonytól tudom, Kovács Kálmánnétől meg Ungvári Erzsébet-től, akik mind a ketten ott voltak. Ők mesélték, hogy a csendőrok bikacsökkel úgy megverték a cigányokat, hogy csupa vér volt a fal. Mert anyaszült meztelen vitték őket kihallgatásra és megkínozták őket. Tizenhárom éves voltam, mit tudtam én az ilyen dolgoról? Semmit. Amikor bevitték az apámát, megverték és elvették az óráját. Ez minden, amit tudok.

A csendőrok elvitték őket Sarkadról, szakadó esőben hajtották őket a főúton Doboza. Az egyik csendőr azt mondta az apámnak – ő ment legelöl, mert ismerte az utat –: »Itt döglötök meg, ti mocskok!«. Ezt is attól a két asszonytól tudom, először ők is ott voltak. Hajnalban kivitték az egész csapatot a dobozi temetőbe, a csendőrok körbefoglalták és géppuskával meg kézigránáttal legyilkolászták őket. A temetőgondnoktól hallottam, hogy egy gyerek megpróbált elmenekülni, de nem bírt. A csendőrok észrevették. Amikor mindenkit meggyilkoltak, a csendőrok összefogdostak néhány dobozi cigányt, sírt ásattak velük és belehajigáltatták velük az áldozatokat. Volt olyan is, aki még nem halt meg.

Ezt a temetőgondnok mesélte, mert hallotta a kétésgébesett jajveszékelést és a könyörgést, hogy ne öljék meg őket. Mert a temetőbe menet már tudták, mi fog történni. Hát amúgy mit kerestek volna éjnek évadján a temetőben? Hát így történt.”

Idézet a gyulai bíróság 1956. február 25-én hozott, B-551/1956 számú ítéleteből:

„1944. szeptember végén harcok folytak Arad, Nagyszalonta környékén folytak a harcok. Egy részről a magyar-német, más részről a szovjet és román csapatok között. E harcokban részt vett az első magyar páncélos hadosztály is. Szeptember végén román csapatok elfoglalták Mehkerék-Kötegyán községeket, míg a szovjet csapatok Nagyszalontát. Október első napjaiban német SS-alakulatok a román csapatokat, és részben a szovjet csapatokat is visszaszorították. Az első páncélos hadosztály parancsnoksága ekkor Sarkadon állomásozott és a kémelhárító és hírszerző csoport Sarkadon és környékén megkezdte tisztagató tevékenységét. Összeszedtek nagyobb számú cigány szemelyeket, akik között voltak nők és két-három 16 éven aluli gyermekek is. [...] A különböző helyekről összefogott embereket Sarkadon helyezték el, és itt borzámas bántalmazásoknak vetették őket alá. A kínvallatásokat egy csendőryomozó végezte, az összeszedett szerencsétlen embereket egy nagyobb szobában a falhoz állították, arccal a falnak, és azt mondták nekik, hogy ha meg mernek mocanni, vagy hátra mernek nézni, akkor megverik őket. Ezzel egy időben a terem mellett lévő kisebb szobába a nyomozó irányításával bevitték egyenként az áldozatokat és azokat meztelenre vettőzetetés után felváltva nagyobb számú tábori csendőr és katona kétujjnyi vastagságú botokkal ütlelte a nyomozó azon rendelkezése alapján, hogy a testen veretlen rész ne maradjon. Ezen a bántalmazáson az összefogdosottak minden átestek, melynek következében egyesek egész életükre kitartó betegséget szenvedtek. A külső teremben a falhoz állított embereket puskatussal és egyéb módon bántalmazták az

ott lévő tábori csendőrök és az őrzésükre kirendelt katonák úgy, hogy a fal a kegyetlenkedések következtében véres lett.

1944. október 5-én a délutáni órákban az első páncélos hadosztály parancsnoksága a előnyomuló felszabadító csapatok közeléledtére elrendelte a parancsnokságnak a visszavonulását. Kubányi százados intézkedett, hogy az összeszedett foglyok és polgári személyek hátsó területre való szállításáról. [...] Boldizsár vádolt a közvetlen parancsot úgy kapta, hogy az összeszedett 20 főnyi cigányt később engedje szabadon, míg a foglyokat szállítsa hátra. Boldizsár kíséretével és a foglyokkal szürkület táján indul el Sarkadról Dobozi felé. Amikor a csoport a dobozi erdőhöz ért, ma már meg nem állapítható körül mények között a kísérők között felmerült az a gondolat, hogy a cigányokat az erdőben ki kéne végezni. [...] Fábián szakaszvezető valamelyik másik csendőrrel elment a kivégzésre alkalmas helyet keresni. De azzal jöttek vissza, hogy a terep kivégzésre nem alkalmas. [...] Körülbelül 10-14 kilométer megtétele után késő este 10 körül megérkeztek Dobozi községebe a gróf ... fele kastély elé. [...] A körülbelül 20 főnyi cigány csoportot [külválasztottak] a többi foglyot pedig a kastély istállójában helyezt[ék] el. Ezek között voltak katonák, civil személyek és két nő is. Boldizsár [...] utasítást adott a 20 tagú cigány csoport továbbszállítására a dobozi úton. [...] Ezután követően a csoportot kísérő katonák és tábori csendőrök elvezettek őket a temetőhöz. [...] Közölt[ék] az ott tartózkodó Szabó Károlyné temetőcsősszel, hogy ne ijedjen meg, mert új fegyvereket fognak kipróbalni. Közben a 20 főnyi cigány csoportot a kísérők bevitték a temetőbe és a csőszkunyhótól kb. 3-400 m távolságra lefektették a földre azzal, hogy ott fogják tölteni az éjszakát. Ezután követően a kísérőszemélyzet néhány métert hátrahúzódott, vonalba fejlődött és parancsra sortüzet adott le a földön fekvő 20 emberre, majd hátrébb húzódtak a szomorú fűzfa csoporthoz és ma már meg nem állapítható számú kézigránátot dobtak a szerencsétlen áldozatokra. Aki még ez után is életben maradt, azt a tábori csendőr agyonlőtte. [...] Ezután követően a további két csendőr, valamint utasításra a tábori csendőrök közül ketten elmentek a községnak a temető közeleben lévő részére, ott megállá-

píthatóan hat-nyolc személyt összeszedtek, azokkal súrt ásattak, mégpedig 2x3 szálhosszúságú, kb. 1 méter mély [sírokat], és ebbe bekerakatták a hullákat, melyek között legalább 2-3 gyermek, 15 férfi, és két nő volt [...].”*

* Közli: Daróczi Ágnes–Bárszky János (szerk.): *Pharrájimos. Romák sorsa a náciizmus idején*. L'Harmattan, Budapest, 2004. 97.

Megérkezésem után nem sokkal Komáromi Károly elmeséli, hogy 2004-ben meghalt a felesége, 2001-ben a fia, a múlt évben pedig az egyik lánya.
Soon after I arrive, Károly Komáromi tells me his wife passed away in 2004, his son in 2001 and one of his daughters last year.

Komáromi Károly a háza előtt.
Károly Komáromi in front of his house.

Unokája, Éva gondoskodik Károlyról. Ikertestvére, Ferenc is velük lakik, de ő hét közben Győrben dolgozik. Károly lánya, Zsuzsanna (58) gyakran átjön, hogy megnézze, rendben van-e minden. Néha épp csak azért, hogy ellenőrizze, bevette-e apja azokat a gyógyszereit, melyeket naponta szednie kell.

Granddaughter Éva looks after Károly. Her twin brother Ferenc also lives with them, but he works in Győr during the week. Károly's daughter Zsuzsanna (58) often comes by to see if everything is alright. Sometimes it's only to check if her father is taking his daily medication.

Nemrég megjelent vele egy beszélgetés Bársony János és Darócz Ágnes *Pharrajimos* című könyvében, de Károly nem értesült erről. Nem küldtek neki példányt, hisz úgysem tudja elolvastni. Éva olvassa fel a szöveget, amelyet elhoztam neki, de nem különösebben érdekl. There is an interview with Károly in the book *Pharrajimos*, by János Bársony and Ágnes Darócz, published some time ago, but he doesn't know anything about it. No one has sent him anything, he can't read anyway. Éva reads him the copy I brought him, but he doesn't seem interested.

Zsuzsinak be nem áll a szája, amikor átjön, hogy süsön valamit, amit Ferenc elvihet magával Győrbe. Ferenc a másik szobában nézi a tévét. Zsuzsi chats nineteen to a dozen when she's come to bake buns for Ferenc, to take to Győr. Ferenc is in the other room watching television.

Vonakodva bár, de Károly elindul a faluházba, ahol aznap délután vidám, szórakoztató műsort rendeznek.
With some reluctance, Károly leaves for the townhouse, for an afternoon of cabaret.

A faluház kerítése előtt Károly elköszön, láthatólag jobb kedve van, mint a műsor előtt volt.

By the gate of the townhouse, Károly says goodbye, clearly in a better mood than he was before the show.

Farkas Aranka

Doboz

„Farkas Aranka vagyok, 1926. március 24-én születtem. Öt testvérem volt, szegény munkáscsaládból származunk. A szüleim fafaragók voltak. Apám Farkas Kálmannak hívták. Anyám, Hajkai Krisztina vászonlepedőket szőtt. Kötegyánban laktunk, a román határnál, egy kétszoba-konyhás lakásban.

A szüleimnek volt egy fából készült, nádtetős kocsiuk. Olyan ekhós szekér, azzal jártak a piacra. Olyankor én, a legidősebb lány, otthon maradtam, mert szerettem takarítani. Mosni, seperni, fát hozni, és amikor a szüleim megöregedtek és néha betegek voltak, én viseltem a gondjukat. A többiek hamar elköltöztek hazulról, én viszont otthon maradtam, hogy segítsek az anyámnak. Nem a legidősebb gyerek, de a legügyesebb voltam.

Bátyám, Hajkai József volt a legidősebb. Rokkant volt, de fakanalakat faragott, teknőket vájt, és a piacon árulta őket. A másik bátyám meg a csendőrségnél dolgozott. Aztán jött Gizella, aki Sarkadon dolgozott földművesként. Már több mint tizenöt éve, hogy meghalt. Utána jött Károly és utána a kishúgunk, Ilonka, aki megint csak nyomorék volt. Ő is már tíz éve, hogy meghalt.

Bizony, és van még egy húgom, Hajkai Mária. Hatéves voltam, amikor született. Még jól emlékszem, nem sok hiányzott, hogy a piacon szülessen meg. Abban az időben a cigányok kocsival jártak a piacra, úgy vitték a teknőket meg a fakanalakat. Aznap nyolckor értünk oda. Anyám lebetegedett, mire apám azonnal hozta az orvost. Anyát bevitték a községházára, a bábaasszonyokhoz és ott indult meg a szülés.

Apámnak a hatgyereskes család nem kis feladat volt. A háborúban ellőtték az egyik kezét, amire fel egy könyvet kapott, hogy mutassa fel minden községházán. Egy olyan imádságoskönyvet. Azok a cigányok, akik megsebesültek a háborúban és volt egy ilyen könyük, engedélyt kaptak, hogy elhagyhassák a falujukat és bemutassák ezt az imakönyvet a parasztoknak, akik aztán kötelesek voltak adakozni. Nem egyedül jártak, összegyűlt olyan húszi kocsi. mindenki vitte a gyerekeit, akik így nőttek fel. A nagyobbacska gyerekek vigyázattak a kicsikre. Egymásra vigyáztunk, a szülők meg elmentek a piacra az áruval meg az imádságoskönyvekkel. Hagyomány lett belőle.

Az ám az igazi cigányhagyomány, úton lenni az ekhós szekérrel. Hárrom családdal laktunk egy olyan utcában, ahol magyarok is laktak. A cigányok együtt mentek piacolni meg a falvakba. Nem loptak és semmi illetlenet nem csináltak.

Tizennyolc éves koromban találkoztam a férjemmel. A bátyához jött látogatóba, aki katona volt a román határon. Így ismerkedtünk meg és így kerültem Dobozra. Amikor összeházasodtunk, muzsikus volt, bandavezér. Örültettem ám, hogy muzsikus családba kerültettem. Apám is örült neki, az anyám viszont nem. Azt mondta, jobb lenne, ha valami rendes foglalkozása volna. De én mindig is muzsikust akartam. És jó is ment, a férjem tanította a gyerekeket, az egyikük bekerült a Rajkózenekarba. Tíz gyermekem van. A férjemnek volt két lova, amiket eladtott, hogy a gyerekek muzsikusok

lehessenek. Most mind muzsikus és mellette dolgozni is szívesen dolgoznak.

Jártak iskolába a faluban, télen is.

A kicsiket reggel meg délután kellett vinnem. Épp hogy meg tudtam főzni otthon, már mehettem is viszszá. Ha nagy volt a hó, a hátamon hordtam őket. Mert amikor már nem ment olyan jól a muzsikálás, a férjem abbahagyta és elment Mezőhegyesre dolgozni. Először otthon maradtam a gyerekekkel. De mert csak a férjem keresett, nem volt elég pénzünk. Ezért beálltam a téteszbe. Volt egy lovas kocsink, magammal vittem a kicsiket, a legkisebbet meg egy földre terített pokrócra fektettem. A nagyobbacska gyerekek vigyázottak rá.

Aztán a tollüzemben kaptam munkát, ahonnan nem járhattam haza főzni. Viszont lehetett ételt hordani. Az egyik gyerek délnél otthon maradt és vigyázott a kicsikre, a másik meg vitt ebédet. Így tudtam felnevelni őket. Sajnos majdnem minden fiú volt. Csak két leány volt, azok kicsik voltak, a fiúknak kellett vigyázni róluk. Mikor odakerült a sor, a legidősebb fiam biciklivel vitte őket iskolába. Mind járt iskolába. Amikor a fiam az egyikkel hazajött, már vitte is a következőt. Így váltották egymást. Szóval, amikor dolgoztam, a legidősebb otthon maradt. Azt képzelt, hogy már főzni is tud. Vett egy könyvet, abból tanulta. Kiírt az minden abból a könyvből.

A tollüzemben az volt a dolgom, hogy felpakoljam a huszonöt-harminc kilós bálákat a teherautóra. Szóval cígöltem eleget. Tönkre is mentek a veséim meg a lábaim. Megromlott az egészségem, leszárazkoltak és korábban mehettem nyugdíjba. Hét évet dolgoztam a téteszben és tizenegyet a tollüzemben. Szóval a tíz gyerek felnevelése mellett még dolgoztam tizennyolc évet is.

A háborúban, amikor a legidősebb fiunk, Jóska kétéves volt, behívta a férjemet, Bélát katonának. A dobozi

hídnál egy magyar katona posztolt. Én vittem el Bélát és át kellett menjünk a hídon. Béla megkérte a katonát: »Hé, kísérje már át a feleségemet, amikor majd vissza kell jöjjön!« Mire a katona azt felelte: »Arra itt már nem lesz mód.«

Ő vigyázott a gyűjtőzinórra, amivel fel akarták robbantani a hidat, hogy az oroszok ne bírjanak átkelni rajta. A szüleim kötegyáni házát nem sokkal előtte robbantották fel.

Egy bunkerben tartottak fogva és akkor engedtek el megint, amikor jöttek az oroszok. Egyből mentem is a kórházba, ahol a robbanás után, a sebesüléseikkel bevittem anyámkat. Épp akkor kezdtek el lőni, amikor a kórházhöz értem. A gyerekkel a karomon berohantam. Azt mondja az anyám: »Óh, lányom, hogy jöttél el ide? Nem engednek el. Ha meg elengednek, mi lesz velünk? Hová leszünk? Mit csinálunk?«

»Nem tudom, anyám« – feletem.

Még két rokonom feküdt a kórházban, súlyos sebésülten. Az egyiknek hiányzott a fél lába, az anyám ott feküdt vérben, sebésülten, a férjemet elvitték, én meg gyerekkel a karomon rohangáltam. Kikerültünk a szabad ég alá. Erre kivel találkozom? Az apósommal meg az apámmal. Odajöttek a hídhoz.

»Mi van, Aranka? Elvitték a férjetet?«

»Bizony el« – feletem. Visszamentünk Kötegyánba, a házunkhoz, ami összedőlt. A két öregember meg én igazából nem is akartuk megnézni, mert ott szedtük össze az anyámat meg a többieket az utcáról. De egy kis időre csak odamentünk lakni. Hát muszáj volt. De a nővérem meg a férje vett közben egy házat Romániában és akkor a szüleim átköltöztek oda. Ha a robbanás után lett volna, aki Dobozon befogadja őket, nem mentek volna át Romániába.

Amikor bejöttek az oroszok, minden elvittek, ugyanúgy zabráltak, mint a románok. minden ellenség azt csinálja. Csak a magyarok nem raboltak. Az oroszok teljesen tönkretettek minket, de a románok kezdték. Dobáltak minden kifele és felrobbantották a házat. De mégis jó volt nekünk, hogy bejöttek az oroszok, mert különben mindenjunkat elvittek volna. Már feltettek a listára, egy hét múlva jöttek is a csendőrok. Még a fiunk, a Jóska is rajt volt. Két csendőr jött, hogy elvigyen minden meg a gyerekeket. El akartak szállítani minket. Akkor én átszöktem a Komáromi [Károly] anyjához, mert ott engem nagyon szerettek.

Anyi poloska volt ott, hogy nem tudtam letenni a gyereket. A kezemen másztak, tiszta vörös volt a gyerek.

Nem volt annyi eszem, hogy a községházán kérjek egy kis lakást, mert a férjemet elvitték katonának. Lehet, hogy adtak volna. És az anyámnak meg az apámnak is.

Először elmentem a szüleimmel Romániába, de ott rám támadtak cigányasszonyok, csúf, fekete asszonyok, mert aggódtak a férjeik miatt. Képzeli csak el, elém áll három cigányasszony, és azt mondják, hogy levágják az orromat, mert az egyikük férjével összeszűrtem a levet. Mondom erre nekik, hogy a férjem katona és hogy nem ingyen se kell egy ilyen kódis cigány. Na, elképzelheti, hárman húzták a hajam. A sógoromnak, Józsának meg az anyámnak úgy kellett leszedni őket rólam.

Kötegyánban járt volna nekem jó kis búza. Mondom az anyámnak: »Eladom a búzát és elkölözöm, valahova másüve. Mindegy nekem, hova, csak innen el, Kötegyánba költözök.«

Így jöttem vissza Kötegyánba és azóta is csak robotolok. Béla is visszajött és akkor együtt robotoltunk.

Hogy tudtam meg, hogy a bátyám, Károly meghalt? Hát a Sinka bácsitól. Károly nem volt otthon és fogalmunk

sem volt, hol lehet. Akkor elszólta magát a Sinka bácsi: »Tudod-e, mi történt ma éjjel? Cigányokat temettünk!« Azt mondta az apámnak: »Csak neked mondjam el, de nehogy tovább add! Most, hogy már itt vannak az oroszok, megmondhatom. Este eltemettük őket, huszonegy kötegyáni meg szalontai embert, de a csendőrok azt mondta, hogy mi is melléjük kerülünk, ha eljár a szánk.«

Én meg felismertem a bátyám kalapját, egy szürke kalapot, amin volt egy lyuk. Egy ember fején, egy csörő magyar fején, aki mindig a cigányokkal lófrált. Kérdezem tőle:

»Honnan van neked ez a szürke kalapod? Ez a bátyám kalapja! Na, meséljed csak el! Honnan vettet?«

»A temetőből« – felelte a magyar. »Ott lőttek őket agyon. A Sinka bácsival temettük el a cigányokat.«

Október 5-én a dobozi temetőben ástak egy sírt, onnan volt neki az a kalap. Négy ember temette el a huszonegy áldozatot.

Mentem az anyámhoz, csak úgy nyögtem, nyöszörögtem: „Nincs már nekem bátyám.« Két gyereket hagyott árván.

A másik bátyámat nem vitték el, mert ő a csendőrnél dolgozott, takarított meg kukoricát tört. Én meg a magyaroknál dolgoztam, így kimaradtunk a táncból. Komáromi Zsuzska bátyjának, Károlynak volt egy tizenkét éves lánya és egy tizennégy éves fia. Hogy azok hogy kerültek oda, fogalmam sincs. Az apukat nem kapták el, csak a gyerekeket. A csendőrok magukkal vitték őket Sarkadra. Annak a Komáromi Károlynak a szülei a gyerekek után mentek, hátha ki bírják szabadítani őket. A bátyám meg a szüleinket kereste. Egyszerre fogták le őket. A két öreget, akár a foglyokat, láncjal összekötözték.

Ha nem mentek volna el, hogy megkeressék az uno-kákat, még most is élnének.

Később a barátnőmmel, Annával meg másokkal elmentem a temetőbe. A temetőgondnok minden előtérben ment az egész csapat előtt, hogy az erdő mellett, az út mentén. Es hogy haltak meg a bátyám meg a rokonaim. Aztán kimentünk arra a helyre. Anna felismerte az apja pipáját meg az anyja ruháit. Olyan kávészínű volt, pici pötyökkel.

Más ruhadarabokat is találtunk. minden csupa vér volt. Hát erről inkább nem is akarok beszélni. Nem szeretek erről beszélni.

Évek múlva még mindig felismertünk ezt-azt, hogy az a mienké volt. Iszonyú érzés volt.

Amikor megtudtam, hogy meghalt a bátyám, elmentem a bíróhoz. Nemcsak én, hanem mindenki, akinek eltűntek a testvérei. Elmentünk a bíró házához, hogy miért csinált ilyet, miért engedte, hogy megöljék őket, mikor ártatlanok voltak. Csak az volt, hogy amikor ment a harc az utcában, a gyerekek összeszedegették, amit a románok elhajigáltak. Azt a kis cukrot és ezért fogták őket le. És amikor a nagyszülők a keresésükre indulnak, a csendőrok őket is lefogták, összekötözték és dobozba vitték. Felismertük a ruhákat, mindenkinél a dolgait. A bevásárlószatyrot, a cigarettákat, egy dobozt, az egyik asszony cókmókját. Mindent összegyűjtöttünk. Mindent felismertünk. Így derítettük ki, hogy huszonegy embert ölte meg. Majdnem a fele rokon volt, nyolc családtag volt köztük. A bátyám, a nagybátyám, a felesége és a családja, egy apa és két gyerek. Közeli rokonok.”

Farkas Aranka
Aranka Farkas

Aranka jelenleg a fia, Jenő és családja házában lakik. Néhány családtag nem akarta, hogy lefényképezzék őket, ők elmentek hazulról vagy nem mutatkoztak. Amikor búcsút vesznek, abban állapodunk meg, hogy legközelebb kimegyünk a temetőbe, a gyilkosság helyszínére. Arra kér, hogy vigyek neki egy kendőt.

Today, Aranka lives with her son Jenő and his family. Some family members do not want to be photographed, they leave or don't show themselves. When I say goodbye, we agree to go to the cemetery next time, where the shooting took place. She asks me to bring her a headscarf.

Második látogatásomkor Aranka boldogan megöllel. Az ajándékba hozott kendő azonban nem tetszik neki, ezért nem is visz ki a temetőbe.
At my second visit, Aranka hugs me happily, but the scarf is not to her liking, so she doesn't take me to the cemetery.

Aranka egyik dédunokája.
One of Aranka's great-grandchildren.

Aranka elmeséli, hogy egyszer főzni akar egy nagy gulyást a kertben. Előszedi a ruháit a szekrényből, hogy megmutassa, „milyen ruhákat hordunk a bálba mi, cigányok”.

Aranka tells me she wants to make a proper goulash in the garden. She pulls clothes from the closet to show “what we gypsies wear for a party.”

Aranka lánya, Ibolya átviszi a kicsiket a nagyobb lányokhoz, Aranka pedig rózsát szed: mégiscsak elmegyünk a temetőbe.

Aranka's daughter Ibolya takes the little ones over to the older girls and Aranka is going to pick roses: we're going to the cemetery after all.

Aranka előre megy a műanyag szatyorba tett rózsákkal. Ibolya és anyja gondozzák a tömegsírt. Panaszkodnak az önkormányzatra, amiért elhanyagolja a sírkövet.

Aranka walks ahead with the roses in a plastic bag. Ibolya and her mother tend the mass grave. They complain about the municipality: the gravestone is in a deplorable state.

Mursa Pál

Szatmárcseke

„A háborúban elvitték az apámát. Ukrainában harcolt. Négy hónappal később megölték a Donnál, de én ezt mind csak utólag hallottam. Arra sem emlékszem, hogy jöttek érte és elvitték hazulról, egy sárkunyhóból, onnan a bányától, a cigánytelepről.

Akkor én még csak ötéves voltam, a legkisebb gyerek. Talán a testvéreim még emlékeztek valamire, de már mind a négyen meghaltak. Nem tudom, most hány éves vagyok. Csak azt tudom, hogy 1939-ben születtem. Meg azt, hogy nem vagyok jól. Rengeteg gyógyszert szedek, pirulát a szívemre, meg cukorbeteg is vagyok, nincs rendben a tüdőm, a májam meg vizesedik. Szinte folyton beteg vagyok.”

Egy kis számolással kiderül, hogy Pál hároméves volt, amikor az apját besorozták, így nem csoda, ha nem emlékszik semmirre. Mivel Pál nem érzi jól magát, elmegek az unokaöccséhez, Mursa Károlyhoz, aki a közvetítőm volt.

„A négy lányunkból csak a legidősebb, Renáta nincs itt. Vámtisztképző tanfolyamra jár és csak a hétvégén jön haza. Az ikrek, Viktória és Barbara mindenkor jönnek haza az iskolából, Hajnalkáért pedig kimegyek a buszhöz.”

Néhány hónap múlva ismét Szatmárcsekére látogatok. Renátát is szeretném lefényképezni. Igazából abban reménykedem, hogy otthon találom Pált, de kiderül, hogy a lányánál, Melindánál van Tunyogmatolcson. Ő gondoskodik róla. Egy kicsit össze kell szednie magát, mert

sokáig kórházban feküdt, és addig a lányánál marad, amíg nem értesítik, hogy mikor lesz a műtét. Nem igazán világos, mivel műtik. Amíg a négy lányát fényképezem, Károly lép be diadalmas arccal. A kezében egy fényképet szorongat, egy csoportkép katonákkal. Egyikük Jenő papa, Pál édesapja.

Amikor egy év múlva ismét ott járok, Pál megint nincs ott. Melinda ápolja, amíg fel nem épül a súlyos operációból. Hogy a költségeket ki tudja fizetni, mesélik késsőbb, el kellett adnia az egyik ruhásszekrényt.

Csak negyedszerre, ismét néhány hónappal később találom otthon. Még soha nem láttam ilyen életvidámnak. Jól van, le se lehet lőni, annyit mesél. Hogy régen semmijük se volt, még kenyérük se.

„Napszámosként dolgoztunk és a parasztok ennivalóval fizettek. Iskolába nem jártunk, cipő nélkül hogy jártunk volna? Egyetlen pár volt annyiunknak. Az vette fel, aki vásárolni ment. Amikor nyolcéves voltam, átkötözhettem a nagynénémhez; anyámnak volt a rokona. Neki nem volt gyereke, engem meg imádott. Amikor tizenkettő lettem, beálltam napszámosnak, arattam, markot szedtem, kékét kötöttem. Hőségben nehéz munka volt. Húszéves koromban nőszülem. A feleségemöt éve halt meg, egy évvel a lányom, Emma után, aki huszonkettő éves volt és szívinfarktusa lett neki. Nálunk mind az öt testvérem volt valami baja a szívvel. A másik lányom, Melinda, akitől most jöttem haza, negyvenéves.”

(„Negyvennégy”, súgja oda Károly.)

„Amikor tizennyolc éves voltam, felmentem Pestre egy építőipari vállalathoz. A »fekete vonattal«, azzal járt az egész nép munkába és egyszer egy hónapban mentünk haza. A pusztai kezünkkel építettük újjá Budapestet. És még azt mondják, hogy a cigányok nem akarnak dolgozni!

Amikor hazajöttem, valamit mindig hoztam. A budapesti kukákból guberáltam össze. Még az is jobb minőségű volt, mint amit az itteni boltban lehetett kapni. Az építőipar után húsz évig a Volánnál dolgoztam, amíg 1990-ben be nem zárták. Utána még évekig dolgoztam a mezőgazdaságban.”

Közben megérkezik a fia, Csaba. Szinte minden nap benéz, nem kell-e valamit segíteni az apjának. Vidáman mesélnek, hogy volt régen, kiegészítik a másikat, egy-más szavába vagnak, mintha a szegénység valami vidám dolog volna.

„Itt, ebben a szobában két ágy, egy asztal meg egy tűzhely állt. Az egyik ágyban hárman, a másikban ketten aludtak. Az öreg lába lelőgött az ágyról és a földre támaszkodott. Úgy voltunk, mint a heringek, méghozzá úgy, hogy a másik lába volt a fejednél. Ha az egyik megfordult, a többinek is fordulnia kellett.

„Bizony” – erősíti meg Pál, „csak sokkal később tollottunk hozzá még egy szobát.”

„És persze télen nem jártunk iskolába” – mondja Csaba, „mert csak tornacipőink voltak. És minden apám főzött ránk, mint egy igazi szakács. Még minden nagyon tud főzni.” Pál rábólint és büszkén rámutat egy szilvás pogácsával teli tálra. „Senki se tudja ilyen finomra. Régen, mikor fiatal voltam, én főztem otthon a többi gyereknek, később meg Budapesten a munkásoknak. Már nemigen főzök, arra sincs pénzem, hogy ennivalót vegyek.”

Csaba azt mondja, hogy csak télen vannak bajban, mert tavasztól őszig kinn dolgozik a földeken az egész család, a sajátjukon, ahol uborkát termesztenek, vagy elszegődnek másokhoz napszámba. Mint Károly és Ilona, akik a polgármesternek dolgoznak (akinek almáskertje, sertéstelepe, szállodája és még ki tudja, mije van). Pál már nem dolgozik, de ettől láthatólag nem szenev.

Elmesélik, hogy a falu ezerhatszáz lakosából hatszáz romá. A falu ápolta, nyílegyenek utcákból áll, ahol a cigányok gyakran maguk építette házakban a „fehér” emberek között laknak. A sárkunyhókból álló putri már rég eltűnt. „Már meg se lehet közelíteni azt, ahol a telep volt, elburjánzott rajta az erdő, már az ösvényt se lehet megtalálni.”

A leghátsó sorban balról a hatodik Jenő, Pál édesapja.
Back row, sixth from the left: Jenő, Pál's father.

Mursa Pál
Pál Mursa

Mursa Károly és felesége, Ilona.
Károly Mursa and his wife Ilona.

Károly és Ilona libái még mindig élnek, mert „a lányok nem eszik meg a libahúst”.
Károly and Ilona's geese are still alive, because “the girls don't like goose meat”.

Hajnalka (17), Viktória (14), Károly (48), Ilona (43), Barbara (14), Renáta (19).

Télen a lányok a legszívesebben
a konyhában üldögélnek,
mert ott jó meleg van.
In winter, the girls prefer to sit in the
kitchen where it's nice and warm.

Renáta szeret főzni.
Renáta likes to cook.

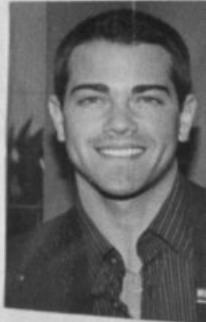

Kukoricát morzsolnak a libáknak.

Stripping corn kernels off
the cob for the geese.

Renáta és Hajnalka (a tükrben)
egy szobában laknak.
Renáta and Hajnalka (in the
mirror) share a room.

Az ikrek, Viki és Barbara egy
szobában alszanak a szülőkkel.
The twins, Viki and Barbara, share a
bedroom with their parents.

Az ikrek a házi feladatot
frják a nappaliban.
The twins are doing their
homework in the living room.

Károly és Ilona nagyon büszkék a lányokra. Az ikrek jól tanulnak és jövőre gimnáziumba mennek.

Károly and Ilona are very proud of the girls. The twins are good at school and will attend grammar school starting next year.

Az ikrek a mazsorett-előadásra gyakorolnak.

The twins are practicing for their parade as marching girls.

A főpróba
Dress rehearsal

Renáta és Hajnalka bátorítják Barbarát.
Renáta and Hajnalka encourage Barbara.

A mazsorett-előadás
The marching girl show

Károly, a papa teherautót vezet. Régen a kőművesség mellett ezzel kereste a kenyérét.
Father Károly drives a truck, besides doing masonry, that's how he used to make money.

A Károly háza melletti ösvény egy sűrű és áthatolhatatlan erdőbe vezet, ahol régen a cigánytelep volt.

The path next to Károly's house leads to the overgrown and impenetrable forest area where the Gypsy colony used to be.

Várpalota, 1945. január

1945-ben egy szürke januári napon Krakovszkiné arra lett figyelmes, miközben bevásárolni ment, hogy egy nagy csapat cigányt terelnek. Azt hallotta, hogy a nyilasok dolgoztatni viszik őket. „[Odavitték őket,] ahol most a tó van. Én utánuk jöttem, bementem az akácosba, a sűrű fa közébe.”*

Egy frissen ásott, hosszú és mély gödröt látott. Az asszonyoknak a csecsemőikkal a karjukon az árok szélre kellett állniuk, mellettük pedig a szoknyaikba paszkodva ott álltak a kicsinyek. „Irtózatos volt, amikor megláttam, hogyan lőttek le őket sorban. És ahogy a nyilasok lőttek le őket, estek bele az árokba, egy kisgyerek nem halt meg, akkor odamentek és rálőttek. Én nagyon sikítottam, akkor a nyilas azt mondta: »Melyik sikoltott? Melyik volt az?« [...] És akkor elszaladtam, szaladtam egész hazáig.” Egy lány és egy fiatalasszony túléltek a vérengzést.

Amikor elkezdődött a lövöldözés, a tizennégy éves Raffael Margit halálfelelmében beugrott a gödörbe. „Hát nem ért engem sehol se golyó, csak egy kicsit kaptam, ami a másik emberből jött át. Olyan fáradt golyó volt...”

A másik túlélő, Lakatos Angéla azt mesélte, hogy először bezárták mindenjukat egy fészerbe. A férfiakat kicsit odébb vitték, ahol egy mély gödröt kellett ásniuk. Ki se kerültek belőle többé. Amikor a nőket és a gyerekeket a gödörhöz terelték, addigra a férfiakat már agyonlőttek. „És akkor hozzáfogtak, hogy minket is

belelödözzenek, az asszonyokat meg a gyerekeket. Terhes voltam, júliusban született volna meg a gyermekem. Nyolcsor találtak el, a kezemen, a combomon, az oldalamon és a vadlimon. Amikor némaság lett, odajöttek, hogy ellenőrizzék, karbidlámpával. Halottnak tettettem magamat.” A két túlélő kisegítette egymást a gödörből és sikerült elmenekülniük.

Krakovszkiné magában a városban, a Mátyás-kastélynál is látott cigányhullákat. Más szemtanúk azt meséltek, hogy hét cigánynak – három székesfehérvárinak és négy várpalotainak - először körül kellett futnia a kastélyt és közben azt kellett kiabálnia: „Így járnak a hazaárulók!” Pedig semmit sem csináltak, még csak katonaszökevények sem voltak. Egy 1949-ből származó bírósági iratban az olvasható, hogy öt cigányt lőttek itt agyon, az egyik hulla nyakára pedig egy kartonlapot tettek, amelyen a fent idézett mondat állt.

Margit ugrásának és annak köszönhetően, hogy Angéla csak a végtagjain és nem a fején sérült meg, ketten saját tapasztalataik alapján mesélhették el, hogyan mészároltak le körülbelül kétszáz cigányt. A tettesek a városban lakó nyilasok voltak, akik később mélyen hallgattak. A tömegsírt azóta elfedte a békésen tükröződő vízfelület. A terület öt személy magántulajdona, akik egy halastavat építettek oda, ahol csak ők horgászhatnak.

Bábai Elemér, a várpalotai cigány önkormányzat képviselője azt mesélte, hogy az agyonlőtt cigányok mellett rengeteg háborús hadianyag is hever a tó alján, még tankok is. Soha nem kutatták át rendesen, valószínűleg azért, mert a bűnösök a tó tulajdonosai, és ők – vagy legalábbis a rokonaik – még mindig Várpalotán élnek. Elemér azt mondta, szó van rólá, hogy a területen vidámparkot létesítenek.

* Bernáth Gábor (szerk.): *Porrajmos. Roma Holocaust-túlélők emlékei*. Roma Sajtóközpont Könyvek, 2. Budapest, 2000. Az idézetek forrása: „Föld alatt” című fejezet, 127–136.

Lakatos Elza, Bábai Elemér és Farkas
Vilmos a Grábler-tó partján.
Elza Lakatos, Elemér Bábai and Vilmos
Farkas by the shore of Lake Grábler.

Vilmos azt mondja, családtagjai
fekszenek a tóban.
Vilmos tells us family members
of his lie in the lake.

A Grábler-tó
Lake Grábler

Két kísérőm, Lakatos Elza és Farkas Vilmos azon nyomban nagyszabású terveket kezdték szövögetni, hogy saját pénzen (a közvélemény tájékoztatása révén, vagy valamilyen más formában) emlékművet állítanak, a holocaust augusztusi emléknapján pedig egy olyan gyűlést szerveznek, amelyen Magyarország összes cigánylakója összegyűlne. Vilmos javasolta, hogy kutassák fel a csontokat és DNS-vizsgálattal állapítsák meg, kinek a rokonai és még kik fekszenek ott a víz alatt, hogy aztán illendően eltemethessék őket. De mindez terv maradt.

Később még többször is beszéltem Elemérrel, mert azt mondta, hogy ismeri Raffael Margitot, aki Győrben lakik. A tömeggyilkosság egyetlen túlélőjét, az akkor tizenegy éves lányt? Abban a reményben, hogy találkozhatok vele, többször is leutaztam Várpalotára. De az asszony soha nem bukkant fel. Még egyszer megkérdeztem Elemért, és ekkor kiderült, hogy az illető egy negyvenöt év körüli alkoholista. Az 1945-ös tömeggyilkosság túlélője? „Nem” – mondta Elemér, „csak annak mondja magát, biztos a lánya.”

A kastély fala, ahol az öt cigányembert agyonlőtték.
The five gypsies were shot here at the castle's wall.

Emléktábla a toronyi iskola falán, ahová összegyűjtötték a cigányokat, mielőtt Komáromba szállították őket.
Memorial plaque at the wall of the Torony school where gypsies were gathered before their transport to Komárom.

A Holokauszttól a Phárrajimosig

*Egy szemünk előtt kialakuló ritus mint a romák történelménél metaforája**

„— Mamikám — fordult Mozolka Vrana mámijához —, láttam a tévében, hogy a romák gyűlést rendeztek a Phárrajimosz emlékezetére. Sokan voltak, még gyertyák is égtek, és szomorú dalokat énekeltek. Mi volt ez a Phárrajimosz? Az ugye elpusztulást, feldarabolást jelent? Mi történt akkor a romákkal?” Azért idézik Bárszny János és Darócz Ágnes *Vrana mámi mesél* című népismereti olvasókönyvből, mert a szerzők mintegy esszenciáját adják annak, amit mindenannyunknak kötelessége végiggondolnunk. De mit válaszol Vrana mámi?

„— Bizony, kis unokám, jól mondod, a Phárrajimosz feldarabolást, pusztulást is jelent. Ez nagyon szomorú történet. De neked tudnod kell, a családunkhoz tartozol, ezért hát elmesélem.” Itt kezdődik Vrana mámi „meséje”, amelynek utolsó szakaszát idézem.

„— Sok tízezer romának volt ez a sorsa akkoriban Magyarországon. Voltak olyanok, akikkel előbb megásatták a saját sírkukat a falujuk szélén, aztán a csendőrök belelőttek a cigánytelep apraját-nagyját. Nem kíméltek senkit, se öreget, se fiatalt, de még a csecsszopó gyereket se. Voltak, akiket lapatos, munkaszolgálatos katonaként hurcoltak a

frontra árkot ájni, aknát szedni. Sókan kényszermunkatáborokba kerültek itthon és Németországban. Több ezer roma halt meg a nációk és magyar szolgáik miatt.

Ezért láthatod a szomorú gyűlést, az égő gyertyákat a tévében a Phárrajimosz-megemlékezéseken, Mozolkám. Számon tartjuk, és megemlékezünk a halottainkról. És azért, hogy ilyen többé soha ne fordulhasson elő, se a romákkal, se más népekkel.”**

Az első romaholokauszt-emlékműveket 1991-ben Nagykanizsán és 1993-ban Nyíregyházán emelték. Lényegében ettől kezdve tartanak a romák dokumentálható holokauszt-megemlékezéseket Magyarországon. A romák irodalmi alkotásaiban az 1980-as évekkel kezdődik a cigányságot érő, egyre fokozódó atrocitások tudatosítása, a képzőművészek körében pedig csak a kilencvenes évek végén fogalmazódik meg egy monumentális képzőművészeti objektum megteremtésének szándéka. De miért is van ez így? A romák népirtásáról viszonylag későn alakul ki diskurzus mind a történészek, mind a közírók (újságírók) berkein belül. Ez a roma értelmiségek körében még ennél is később bontakozik ki. Nem tudjuk, hogy ez időben a népi kultúrában, a minden nap beszédben, az emlékezetben hogyan élt a romák holokausztja, az emlékezés és a múlt történetéseinak elbeszélése, hogyan ritualizálódott a megemlékezés, mi zajlott „lent a mélyben”. Az utószt mottójaként is értelmezhető irodalmi szövegrész minden esetre egy mostanra kialakult szokást formalizál, amelynek megkonstruálásában igen tevékenyen vett részt a szerzőpáros.

Azt érzékelhetjük, hogy az 1970-es években indul a múlt „felfedezése”, majd nyilvános feltárása: előbb interjúk, újságcikkek jelennek meg, majd a szépirodalomban is erőteljesen tematizálódik a holokauszt megjelenítése. Egészen pontosan a Kemény István vezette 1971-es első reprezentá-

* Az utószt az eredetileg az *Élet és Irodalom* 2005. november 18-i számában (XLIX. évfolyam, 46. szám) megjelent írás átszerkesztett változata.

** Bárszny János–Darócz Ágnes: *Vrana mámi mesél*. SuliNova, Budapest, 2005. 138.

tív, a cigányok életkörülményeit kutató szociológiai vizsgálat életúinterjúi hozták felszínre a holokauszt emlékezetét. Ez nevezhető a narratíva (Pontosabban a narratívák) megal-kotásának. Ezt követte a narratíva (a narratívák) nyilvánosságra hozatala, azonban ez még jó ideig csupán a második nyilvánosságot jelenthette. Eltelik jó egy évtized, amíg az első nyilvánosságban is szó esik arról, ami egyes roma közösségekkel történt. Nagyából ezzel egy időben bukan fel a téma a cigány irodalomban is. Kezdetben néhány folk-lór gyűjtésű ballada vagy visszaemlékezés jelent meg, mint például Erdős Kamill 1959-es *Hitler balladája*, majd Szegő László 1977-es *Csíkokink kényesek* cigány népköltészeti antológiájának néhány darabja, vagy Dobos Ilona 1981-es *Egy öreg muzsikus cigány emlékei* elbeszélése. A már említett Kemény-kutatás egyik interjúalanyának Csalog Zsolt *Kilenc cigány* című 1977-es kötetében jelenik meg az első szerkesztett interjúja, *A testvérem keresem*, majd Szegő László 1983-ban, a Mozgó Világban publikálja egyik 1971-es interjút *Győrben egyiket se lőttek agyon – elmondta Oldh Katalin* címmel. Ember Mária 1984. október 21-i Magyar Nemzet-béli évfordulós cikkéhez (*Ide is gyütt az ablakra a csendőr*) szintén Kemény István nyújtja a „nyersanyagot”. Ebben az évben emelik az első emléktáblát a Vas megyei Torony község ondói részén, az egykori önálló falurészen, a deportálás negyvenéves évfordulóján. (A Balázs János festőművész története ihlette, Gyöngyössy Imre által 1972-ben forgatott játékfilm, a *Meztelen vagy néhány perc erejéig megemlékezik a koncentrációs táborról és a nyilasokról*, mindez romani nyelven. E film közvetlen hatása azonban nem mutatható ki.)

A következő szakasz a narratívák birtokbavétele, amelynek során hangsúlyozottan roma identitású értelmi-ségek szólalnak meg. A művészeti feldolgozások közül talán Lojkó Lakatos József 1981-es vizsgafilmje, az *Elfelejtett holtak* volt az első alkotás. Néhány évvel később jelentek meg Kovács József Hontalan és Lakatos Menyhért a történelmi esszé és a szépirodalom műfaji határai között mozgó írásai. Péli

Tamás 1983-ban, a tiszadobi gyermekváros Andrásy-kastélyának könyvtártermébe festett *Születés* című pannója egyik jelenetében a holokausztöt örökíti meg. Nem érdektelen szempont, hogy a fentiekben említett roma értelmi-ségek egy művészeti társaságnak voltak a tagjai – szinte mindenki-an ott ültek Choli Daróczi József újpalotai cigányklubjában (és Schiffer Pál *Cséplő Gyuri* című filmjében) –; ahogy ezt egy 2001-es interjúban Lakatos Menyhért mondta: „mi voltunk a roma értelmi-ségek”. Az minden esetre megállapítható, hogy az 1980-as évek első felében már az első nyilvánosságban is megjelenik a romák üldözöttsének és szenvedésének története, még ha ez a nyilvánosság egy erősen kontrollált és a Hazafias Népfront politikájához hű képződmény volt is, hiszen a '80-as évek közepén a Népfront által létrehozott Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét éppen ez az új roma értelmi-ség legitimálta. E szakasznak mindezek mellett sajátossága, hogy a náci-zmus alatti szenvedések múlt idejük, említésüknek nincs még egybecsengése az akkor jelenkorral.

Valamivel később, s jobbára egy akkor jelentkező, kezdetben független generáció tagjaiban fogalmazódik meg az az igény, hogy az emberek szervezett és hivatalos rituális formában is emlékezzenek meg a holokausztról, hogy ünnepépp váljon a megemlékezés. Ebben a folyamatban meg kell különböztetni a mindenkor hatalmon lévők, a kedvezményezettek és pozícióban lévők cselekvéseit a civil társadalmai és szervezeti (ritkán politikai) szereplők törekvéseiől. Ennek sémája viszonylag könnyen leírható: a '80-as években az akkori politikai elithez közel álló, de annak részét nem képező értelmi-ség bátortalan próbálkozásokat tesz, részleges sikereket is elérve. A '90-es évek elejétől a civil, polgárjogi értékeket valló és a polgárjogi mozgalomban tevékenyen részt vevő értelmi-ségek megemlékezések, ünnepségeket szerveznek, rendezvényeik ritualizálódnak, és létrejön a virrasztás kulturális intézménye. Kezdetben nem, később azonban egyre intenzívebben bekapsolódik ebbe

a politika, sőt, látható, hogy mikor működik a megemlékezés politikai és polgárjogi ellenállásért, s mikor sajátítja ki azt a hatalom, vagyis ezzel is legitimálva törekvéseit, a magáról alkotott pozitív kép megerősítésére használja az ünnepet; végezetül pedig már a politikai hatalom maga celebrálja önállóan az ünnepet, nagyjából a kétezres években. A politikai és civil törekvéseknek komoly diskurzusa alakult ki: miről szól a megemlékezés? Kinek és kihez szól? Aktualizálódik, átpolitizálódik-e a történelmi tényeket felidéző eseménysor? Létrejön-e ellentét a megemlékezők és a hatalmi értékrend között? Valóban a történelem újra átélese, vagy csak formalizált, tartalom nélküli reprezentáció zajlik? Hol a szimbolikus és hol a reprezentáló viselkedés határa?

Egy ünnep, egy rítus számtalan elemből, mozzanatból áll, s hosszabb idő alatt konstruálódik meg. Sokszor küzdelem folyik az egyes szegmensek meghatározásáért vagy birtoklásáért. Az egyik legfontosabb dolog maga az elnevezés; minek is nevezük azt, amiről megemlékezünk. Esetünkben a II. világháborút követő évtizedekben a körülírás volt az általános gyakorlat: a történeteket neveztek népirtásnak, deportálásnak, de helyettesítette ezt az érintettek körének leírása, például a „náciizmus áldozatai”, vagy a hely megnevezése, mint „koncentrációs tábor”. Amikor a „holocaust” szó használata Marvin J. Chomsky 1978-as, az amerikai NBC televízióról készített dokumentumfilm-sorozata németországi bemutatójának hatására Európában is kézenfekvő lett, amikor a fenti kategóriák említése immár csak az akkori rendszer antifasiszta öndicséretét idézte fel a hallgatóságban, s amikor ez már inkább kellemetlen volt a túlélők vagy az áldozatok hozzátartozói körében, akkor született meg az eseményeket és az érintetteket egyszerre jelentő és magába foglaló kategória, a valódi név. A holocaust szó kezdetben a zsidóságra vonatkozott, mindenféle jelző nélkül, s amikor a '80-as, '90-es évek fordulóján a cigányokra is vonatkoztatták, mindenhol hozzáttettek egy megkülönböztető jelzőt, előbb így volt cigány holocaust

vagy cigányholocaust, majd lett roma holocaust, megint hol külön-, hol egybeírva. A holokaust szó romákra vonatkoztatása és használata kezdetben az emancipálódást jelentette: a közös szenvédés tényének meg- és felismerését, sőt elfogadását; valahol a zsidókkal való egyenrangúságot szimbolizálta tehát. A jelzős szerkezet állandósulása egy idő után azt a képzetet keltette, mintha etnicizálható lenne a szenvédés és a népirtás. Az elnevezésről folyó diskurzusban vált kézenfekvővé, hogy egy olyan szóra van szükség, amely nem etnicizálja, de mégis megkülönbözteti egymástól a két népet egyformán ért sérelmeket. Egy olyan cigány szót kellett találni, amely leginkább a holokaust szó jelentését adja vissza, s azzal, hogy erre romani kifejezést találtak, gyakorlatilag semmi mással össze nem téveszthetővé vált a romák sérelmének, jogfosztásának és megsemmisítésének története. Ez a szó egy ideig a Porrajmos volt. Jelenlegi ismereteink szerint először 1996-ban a *Phralipe* hasábjain, Ian Hancock cikkének magyar fordításában jelent meg. (Két évvel korábban ugyancsak e folyóirat lapjain próbálkozott Henry Huttenbach a „romani Phorazmos” kifejezés bevezetésével.) A hazai szerzők közül először Seres László használja a hancocki kifejezést a Roma Polgárjogi Alapítvány által szervezett parlament előtti virrasztásról készített tudósításában 1997-ben. A Roma Sajtóközpont 2000-ben megjelent háromnyelvű könyvének címe *Porrajmos*, s ez a címe Varga Ágota dokumentumfilmjének is. A vita akkor kezdődött, amikor már köznyelvivé vált a kifejezés. Azzal, hogy három romani anyanyelvű, nyelvtanári identitással rendelkező értelmezégi megkérdőjelezte a szó addig gondolt jelentését („nemi kitárolkozásnak” mondván a használt fonéma jelentését), szimbolikus harc is indult a szenvédéstörténet birtoklásáért. A konszenzus 2004 tavaszán, a Páva utcai Holokaust Emlékközpont megnyitása előtti hetekben született meg, amikor is a Pharrajimos kifejezés használatát javasolta – és ilyenformán engedélyezte – az egyik korábbi bíráló, Choli Daróczi József.

Magyarországon a holokausztról megemlékezők körében egy dologban feltétlen konszenzus van, ez pedig a megemlékezés időpontja. 1944. augusztus másodikáról harmadikára virradóan az auschwitzi tábor több ezer cigány lakóját semmisítették meg. (A tábornak nem volt magyarországi cigány áldozata, hiszen csak a nyilas hatalomátvétel után – október 15-ét követően – kezdődött a deportálás.) Ebben az időpontválasztásban egy fontos gesztust kell észrevennünk: a szolidaritás és együvé tartozás kinyilvánításának gesztusát, vagyis azt, hogy a különböző országokban élő nyelvi és etnikai csoportokon felülemelkedve a „ minden cigány a testvérem” elve érvényesült.

Ami a megemlékezések menetét illeti, a Roma Polgárjogi Alapítvány által a Nehru parkba szervezett esemény formai és tartalmi keretei (amelyet Horváth Aladár, az alapítvány elnöke mellett Daróczi Ágnes elgondolásai jelölnek ki) váltak hagyománnyá. minden más megemlékezéssel szemben ez vált más roma közösségek számára is irányadóvá, vagyis létrejött a holokauszt megemlékezésének egy etnikus, etnicizált változata. Ennek legfontosabb elemét a családi, rokonsági és kisközösségi szokástrendből, a temetést megelőző rítusból veszik. Központi gondolata a virrasztás. (Nem feledhetjük persze a szokások sajátos egymásra rétegződését sem, így a virrasztásban fel kell ismernünk a húsvéti virrasztás keresztény tradícióját.) A virrasztás a sötét eljövetelével kezdődik, s elméletileg pirkadatig, a világosság győzedelmeskedéséig tart. A virrasztás egyszerre egymás védelme s a gonosz távoltartása, amit elő lehet segíteni gyertyákkal, mécsesekkel, mint a sötétséget megszüntető „fényfegyverekkel”, de leginkább beszélgetéssel, szomorú és keserves dalok éneklésével; s meg lehet erősíteni kevésbé ünnepi vagy politikai beszéddel. (Az ünnepi beszédek és politikai szónoklatok fokozatosan kopták ki a polgárjogi alapítvány rendezvényeiből. Kezdetben a megemlékezések fontos eseménye volt a politikusok részvétele: mintha ők hitelesítették volna a

A budapesti Nehru parkban álló emlékmű. A csillagó fekete köön hasadékok húzódnak, amelyeken át megláthatjuk a belül égő fényt.
The memorial in Nehru Park, Budapest. The shining black stone has cracks, through which we can see the light burning inside.

szenvedések valódiságát, s bocsánatkérésük csökkentette volna a fájdalmakat.) Mint a virrasztások általában, mára ezek a megemlékezések is szabadok és feszterek lettek. A résztvevők a földre, fűbe ülnek, bort vagy pálinkát körtyolgatnak. Az első kortyot a halottnak, jelen esetben halottak tízezreinek emlékére lötyintik a földre. Hogy megérősítsek ezt a szimbolikus gesztust, a résztvevők időnként az elpusztított romák névsorából olvasnak fel ötven-száz nevet, mint teszik ezt régóta a zsidó megemlékezéseken. minden felolvasott név egy-egy vádirat, egy-egy egyedi bűncselekmény néven nevezése, s az egyediségek összesége teremti meg a kollektív szenvedés tudatát.

A virrasztás másfelől magában foglalja a temetés rítusát is. A földbe szúrt kereszt, a koszorúk és virágok, az esetenként megjelenő lelkészek imádságai mintegy az áldozatok közös sírhelyét is kijelölik. Az időben egybefolyó virrasztás és temetés azáltal, hogy évente ismétlődik, újra és újra átélhetővé teszi a szenvedéstörténetet; immár nem személyes

és nem saját halottunkat siratjuk, gyászoljuk, hanem általában a cigányokat/romákat. Az a gesztus, hogy nemcsak ott és nemcsak azok emlékeznek, akiknek a településéről az áldozatok származtak, hanem egyre több helyen és egyre többen virrasztanak, gyújtanak gyertyát, majd pedig emelnek emlékművet, azt jelenti, hogy a romák (az áldozatok számától függetlenül) egyetemesen közösséget vállálnak minden roma áldozattal, s azt tételezik, hogy saját közösségi korábbi tagjai is potenciális áldozatai a romákat ért népirtásnak. A helyszínek tehát átlényegülnek: ahol véletlenül „semmi” nem történt, ott is történettel volna tragédia; s átlényegül az idő is: nemcsak a virrasztás és a temetés folyik egybe, hanem a múlt és a jelen is. A múltban történt népirtás jelen idejűvé válik, s a mai társadalmi viszonyok metaforájává lesz. A fasizmus és a nyilas uralom alatti szenvedéstörténet, a jogfosztás, a szabadság és az élet elvétele kiegészül a munkától, iskolától és az emberi életkörülményektől való megfosztással, a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódásával, és általában a romákat érő köznapi és intézményi diszkriminációval, mint lassú, ám szisztematikus népirtással.

Fent szóltam arról, hogy noha a magyarországi cigányok/romák dokumentálhatóan 1991 óta rendeznek holokauszt-megemlékezéseket, a magukat cigányként/romaként definiáló képzőművészek igazán csak az ezredfordulón kezdenek foglalkozni a témaival. Az oláhcigány identitású Kun Pálról és Varga Lászlóról, a beás identitású Ferkovics Józsefről, Orsós Terézről, Ráczné Kalányos Gyöngyiről és Kosztics Lászlóról, valamint a muzsikus vagy magyar cigány identitású Szentandrassy Istvánról, Omaráról és Millák Brigittáról tudjuk, hogy tervezet, sőt képsorozatokat készítettek a Pharrajimos megörökítésére. A Romano Kher 2004-ben szokásos éves táboroztatása során a művészektől a holokauszt témaának feldolgozását kérte. Azoknak az alkotóknak a művészeteiben, akik intenzíven foglalkoztak

a cigányok történetével, megeremtődött a párhuzama az egykor volt, ám időközben elveszett cigány egységnek, az ősiségnak. A minden cigányt/romát egyaránt ért sérelem, a deportálás és a népirtás újból egységet teremtett a széthulló, egykor egységes nép leszármazottai között. A közös üldözötés jelentette immár az ősiségtörvényét, az együvé tartozás tudata pedig az egymás iránti tiszteletet és szolidaritást. A romák tragédiája tehát a romák újbóli egységét teremtette meg, ez az egység pedig az üldözöttek összertartozása. Erről beszél unokájának Vrana mámi is.

Daróczki Ágnes és Horváth Aladár
Ágnes Daróczki and Aladár Horváth

A 2009. augusztus 2-án rendezett
megemlékezés a Nehru parkban.
Remembrance on 2 August 2009,
Nehru Park, Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bernáth Gábor (szerk.): *Porrajmos. Roma Holocaust-túlelők emlékeznek*. Roma Sajtóközpont Könyvek 2. Budapest, 2000

Bogaart, Nico van Eeuwijk, Paul Rogier, Jan: *Zigeuners. De overleving van een reizend volk*. Elsevier, Amsterdam, 1980

Daróczi Ágnes-Bársony János (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a náciizmus idején*. L'Harmattan, Budapest, 2004

Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon, 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992

Katz Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszttörténetéhez*. Pont Kiadó, Budapest, 2005

Szita Szabolcs (szerk.): *Tények, adatok. A cigányok háborús üldözötetésének (1939-1945) tanintézeti feldolgozásához*. Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 2000

Futka Rona

HUNGARIAN GYPSIES
Survivors' Stories

CONTENT

Jutka Rona: Confessions of a Vilified People • 133

Zsuzsa Ferge: It is Hard to be a Gypsy in Hungary • 135

Zsuzsanna Horváth, Torony [Ondód] • 138

Mária Sárközi, Torony [Ondód] • 141

Aranka Bogdán, Bicsérd • 143

András Kő, Zók • 146

Károly Komáromi, Kötegyán • 149

Aranka Farkas, Dobozi • 152

Pál Mursa, Szatmárcseke • 155

Várpalota, January 1945 • 156

Péter Szuhay: From Holocaust to Pharrajimos • 159

Glossary • 163

References • 165

Confessions of a Vilified People

Everyone knows the picture of that little girl who looks, one last time, out of the cattle car, its doors nearly closed, before heading for Auschwitz. To many, this image symbolises the fate of the deported Jews. Until recently, no one knew the girl in the picture is not Jewish; she is a Gypsy.

The Budapest Holocaust Memorial Center opened in 2004. In one of the wings of the complex, across three rooms the Auschwitz Album shows pictures of a train arriving from Hungary, the selection process on the platform and the subsequent stages, until the wait before the gas chambers.

The other part of the centre is a beautifully restored art-deco-style synagogue, where in 2006 an exhibition on the Hungarian Roma persecution was presented. Beside the rather spare photographic materials, there were oral histories and a large map of Hungary indicating the location of the labour camps, concentration camps and mass graves. While I knew Gypsies too had suffered greatly under the Nazi regime, I was so shocked by what I saw on the map that I decided to investigate further.

After some research, I decided to photograph the mass grave sites, but not as they had been for the Memorial Center. No sad, silent spaces, barren fields, rain dripping down autumn leaves or anything like it, instead I wanted to show survivors' daily lives and through it, the Gypsy people's resilience.

I thought it would be easy enough: I would visit the places where Gypsies lie in nameless graves and photograph surviving relatives in the villages. And I did find the places and the Gypsies. But while looking for affected families, I was confronted with a resistance I found hard to explain, time and time again. Sociologist Zsuzsa Ferge explained that deep inside, Gypsies actually dislike non-Gypsies intensely.

This could well be true; they would have plenty of reasons to. It could also be though, as it happens so often with the Holocaust, that the past has become a taboo, that shameful humiliations block any remembrance. Fifty years of silence after the war would have solidified the taboo.

First, I approached an organisation that offers Gypsies adult education. It seemed a promising start. I was given the names of some Gypsy students, who could help me in my search. Nice enough girls, but they were not too helpful, except for one. She lived in Pécs, over two hundred kilometres from Budapest. She took me to the village she came from: Alsószentmárton, where only Gypsies live. Her parents would ask around. Only no one had witnessed the war: it was a dead end. Inquiring with the mayors of these small communities and towns was pointless. Eyebrows were raised, they didn't remember anything and often asked if I could not think of more interesting photographic subjects in Hungary.

Only months later did I find someone in Szatmárcseke, a village where many Gypsies live. First, I approached the oldest woman in the village who – so I was told – remembered everything. Still, the only thing she remembered was that there had never been anything wrong with the Gypsies.

Fair enough, here in northeastern Hungary, near the border with Ukraine there was not enough time to exterminate many Gypsies before the Russians invaded the country. Yet, the mayor put me in touch with Károly Mursa, a Gypsy whose grandfather had been deported to the Ukraine, and died there. He brought me to his uncle Pál, the only surviving son to this grandfather. "There you go", I thought, "a start." But Uncle Pál didn't remember much: he had been only five years old when his father was taken away.

Gypsy journalists could not help me either: it was nearly impossible to make an appointment with them. All this while

they had told me people would not talk to me, or get mad, or want money if I went by myself, and they were no doubt right. For such a charged topic, I didn't trust my reasonably fluent but far from perfect Hungarian enough. The journalists gave me neither the names nor the addresses of the people they had in mind and they also didn't show up for appointments. Nothing seemed to work.

Employees at official institutions were quite willing to tell me all sorts of things easily found in books, but none of them could, or wanted to get in touch with those who had actually experienced any of it.

After two years of trying, I shared my dismay with anthropologist Péter Szuhay at the Budapest Museum of Ethnography. He knows much about Hungarian Gypsies and gave me a few addresses of people who had been interviewed for another project. He advised me to go by myself. Initially it was a little scary: would they understand what I was after? Wouldn't they chase me away? Actually, I was welcomed kindly most of the time, at times even wholeheartedly and was able to return more often. One thing surprised me though: the old people didn't want the outside world to know I was there to photograph them, unless one of their children would pop by unexpectedly, then it was alright. It was impossible to agree upon a time for a meeting: family members would be away, all just happened to be ill, or it just wasn't possible. It was a lopsided relationship: I wanted something from them and they didn't want anything from me, except for a little money. It's only logical: they are old and poor, they are in pain due to ailments incurred during the war and here I come with my car, my camera and my stuff.

There are many different figures for the number of victims of the Nazi regime, but no official sources. What happened during the last months of 1944 was hardly recorded in writ-

ing and of the few existing documents some were lost. In the decades of silence following the war, many survivors and eyewitnesses passed away without bearing testimony.

Until today, there are estimates on the internet (mostly by foreign researchers) claiming 28,000 to 30,000 victims of the Romani Holocaust. In 1992, in a detailed study on the Holocaust in Hungary, local historian László Karsai puts the number of deported Gypsies at five thousand, the number murdered at one thousand. Lawyer and sociologist János Bárszny says the number must be many times higher, but he does not offer any exact numbers.

However, there is no point in disagreeing over the number of victims. What is important is the recognition that with the Jewish Holocaust, Gypsies suffered the same fate. In recent years, the process is gotten finally under way. With this book, I hope to contribute to it.

I am deeply indebted to those who spoke to me, let me into their homes, contributed and let me to photograph them. It is to them I decided this book.

Jutka Róna

It is Hard to be a Gypsy in Hungary

It is hard to be a Gypsy in Hungary. There are many other groups in Europe who live under similarly miserable conditions. Minorities, refugees, asylum seekers: each country has its own poor, but Jutka Rona was touched by the fate of the Hungarian Gypsies.

Jutka's Hungarian parents has emigrated to the Netherlands, as a Jew, she survived the war hiding with a Dutch family of farmers. She had been aware of the fate of the Hungarian Jewry, however, she had not been aware of the shared Gypsy fate, as another despised "species". Jutka's book wants to make up for this not-knowing.

To understand how it could happen that the suffering of an entire people was virtually ignored, the entire history of the Gypsies should be told.

I think there are at least three reasons.

These people is so marginalised socially, that their well-being is of no concern to their fellow countrymen. While there are certainly people who are touched by the suffering of the deported Gypsies, or by the 1945 bloodbath in Várpalota, when the gendarmes or the Arrow Cross men shot two hundred Gypsies into the mass graves they had dug for themselves. Most, however, looked away from the victims and the perpetrators.

A second reason is the Gypsies' terrifying poverty and their limited resources. Antisemitism exists in Hungary and there are people who deny the Holocaust, so it is not as if everyone genuinely mourns the over half million Hungarian Jewish Holocaust victims. Yet, while Hungarian survivors had no strength, the international Jewish community, together with many sympathising non-Jews, assured that these events would not be forgotten. The Jewish Holocaust

has been remembered for an uninterrupted sixty-five years. The Gypsy Holocaust on the other hand only came to attention two decades ago. Only around 1990 did the world take serious notice, including Hungary, so we are quite late with collecting facts related to the Pharrajimos, the Roma Holocaust.

Illiteracy also plays a role, and this is a complex matter. The inability to read and write can be related to the Gypsies' living in the here and now, and their peculiar involvement with the past. Either way, while reading and writing have been central to Jewish life and traditions for centuries, this cannot be said for Gypsies. The reliability of oral histories is measured differently than that of written histories: the oral histories have to be translated into the present. It is no coincidence then that there are few specific traces and written proofs of the past, neither that despite the efforts of Ágnes Daróczki, Katalin Katz and others, the number of personal recollections is limited. It wasn't Jutka Rona's intent to fill in these hiatuses, but to show life on the ruins in her pictures.

Excluded, forgotten, denied, robbed – all forms of suffering. Of course Gypsy life is much more than that. Gypsy culture manifests itself in a multitude of artistic talents, be it music, dance, storytelling or visual arts, as well as family bonds and solidarity no longer honoured in other groups, absolute love of children and an imperturbable joie de vivre. At the same time, their suffering is worse than perhaps ever. While Gypsies die much earlier than non-Gypsies (by a difference of some ten years), their numbers are on the increase. While non-Gypsies are having less and less children, Gypsies are happy with each pregnancy, with each baby. Currently, Gypsies make up six to seven percent of the whole population, which translates to 500,000 to 700,000 people. When it comes to children, the percentage is even higher: at least ten percent, and this is a low estimate. The numbers mentioned are imprecise, because it is hard to determine who is

a Gypsy and who is not. Is someone a Gypsy when others consider them one, or only if they identify as such themselves? Do they have to have racial characteristics? Should they be living in a Gypsy camp? Does someone count as a Gypsy with only one Gypsy parent, or must both parents be Gypsies? Should they speak Romanes?

In reality, the community will decide whether someone is a Gypsy, who gets assigned in this 'role'.

A colleague of mine, László Bass¹ analysed the data of group research he begun in 1980 with Jenő Ranschburg, which followed newborns for eighteen years. At each child's birth, the researchers noted whether the social worker considered the child in question to be Gypsy or not. This was asked again fourteen years later. The study is hardly known, and it never turns up in the debate over "who is Gypsy?", though the result is shocking. The number of the children considered Gypsy varies remarkably oddly and widely within the sample. There are three directions. Those born as Gypsies and socially marginalised – bad at and frequently absent from school, living in misery with their family – remained Gypsies by fourteen. This was the fate of one third of the children identified as Gypsies at birth. The children growing up in successful families were no longer identified as Gypsies by the age of fourteen (this was true for one third of the group as well). However, the place of those who had become successful was taken by other misfits: victims of the political changes, who had not yet been identified as Gypsies fourteen years earlier, when they had regular work and a regular income.

Despite the lack of disambiguity, they are all Gypsies. However the visible ones are those who were unsuccessful socially, and they are many.

In the nineties, when state-run socialist dictatorship changed into a capitalist democracy, over a million jobs were cut. During its modernisation effort, the economy wanted nothing to do with unskilled and semi-skilled la-

bour. Unemployment rose to ten percent, but among Gypsies seventy to eighty percent lost their employment and regular income. Today, roughly twelve percent of the entire population lives below the poverty line determined by the EU. However, among Gypsies, this number is more than fifty percent higher. Put differently: less than ten percent of the Hungarian population is Gypsy, but they make up thirty percent of the poor and fifty percent of the very poor. Their unemployment makes this poverty all the more harrowing.

Between 1970 and 1990 integration was on its way for the majority of Gypsies: they were employed, had regular income and children attended elementary school. With the political change, suddenly the bottom fell out of their everyday lives. It is no surprise then, that they lost their fate in the *gadjo*,^{*} the non-Gypsy, and you cannot blame them for trying to survive. If they are not granted a life within the desirable social framework, they will try other ways: working cash-in-hand, making debts, some even drifting into petty crime or cutting the neighbour's trees.

Jutka Rona met the Gypsies in this new situation, at a time when they had only just been thrown down the social ladder. It is a miracle, therefore, that they accepted Jutka's interest and empathy and told her about their deeply hidden past.

Over the past few years, the situation has changed for the worse. Not only poverty increases during times of crisis, but also hatred for the poor, crystallising into hatred for the Gypsies. A racist, extreme right organisation has reared its head, its members parade militaristically in villages or neighbourhoods where many Gypsies live, threatening and provoking the population. Over the last year, racists murdered innocent Gypsies in six incidents, one of them a 6-year old boy.

* See list of terms on page 163

The government came into power and its legislation goes on with the anti-poor practices and partly amplifies it by elements which implicitly but clearly stomps the rights of the poor—and primarily the poor Gypsy.

Gypsy leaders are trying everything possible to prevent Gypsies from responding in kind. One of them, a teacher, quotes Martin Luther King in a letter: “But there is something that I must say to my people, who stand on the warm threshold which leads into the palace of justice: In the process of gaining our rightful place, we must not be guilty of wrongful deeds. Let us not seek to satisfy our thirst for freedom by drinking from the cup of bitterness and hatred. We must forever conduct our struggle on the high plane of dignity and discipline. We must not allow our creative protest to degenerate into physical violence. Again and again, we must rise to the majestic heights of meeting physical force with soul force.” (*I Have a Dream*, 1963.)

Jutka Rona’s book is not only a memento to the Holocaust, it is an appeal against hatred. I hope from the depth of my heart that many will understand this double intention.

Zsuzsa Ferenc,
Sociologist,
Professor Emeritus

Budapest, 2011

Zsuzsanna Horváth, Torony [Ondód]

"I was born 7 November 1928 in a whitewashed stone house on the hill above Ondód, where the Gypsy musicians lived. All four of my grandparents had been registered inhabitants here for over a hundred years. From stories, I know my father used to play in a regular orchestra before my birth, that he would leave our little house at exactly six each evening and walk to work in Szombathely, across the meadows with his contrabass. Well-dressed in a white, pressed shirt and black shoes that my mother would shine for him every day. I went to a mixed school in Ondód for all six years of elementary. Sometimes someone would say 'Gypsy' tauntingly, but mostly, everyone behaved. The teachers were nice with us too, maybe more so than nowadays. Our teacher István Török taught four classes at once and we were all in the same choir. He led a beautiful choir, I even sang solo. Every Sunday, we had to go to church, but we didn't mind, because we enjoyed singing."

Later, in the early 1940s, a separate Gypsy school was established, because with time there were too many Gypsy children. This Gypsy school was supposed to be far enough from Torony, 'so the children wouldn't play together.' Because the Gypsy child 'constantly endangered the moral development, hygiene and health of the Hungarian farm child,' as the village magistrate had written in his letter to the ministry.

"After school, I worked in Dozmat for a year as a maid. After I returned home, my father and I signed a contract for six months near Pörös. He was contracted to work there at the estate each summer.

I think it was the magistrates and the judge who signed the order that autumn to have us taken away, but we didn't

know that when we returned from work. We washed and went to bed. Next morning, the gendarmes came with two administrators and my father and I were taken. They said we needn't be afraid, they would take us to Sárvár to work in the sugar factory. Well, I was certainly not afraid of that, I'd been working all my life. From everywhere, they collected men who were returning home after playing music and dragged many day labourers out of bed. We were locked into the neighbouring village's school building, in Torony. Children of the Arrow Cross men who guarded us told me and some other girls: 'They will take you to the gas chambers, you will die there!' We replied: 'What is it, what did we do? We didn't do anything to anyone! We don't know anything about politics, we are children.' In the afternoon, Uncle Pista came, he was overseer at Pörös and had heard we were locked up in the Torony school. He said to my father: 'I can only save one of you, not both.'

'Well,' I said, 'then take my father, because I have four young siblings at home.'

First, we were all in the school, but later they let some people with small children go. Those who remained – there were some twenty-five of us left – had to walk to Szombathely. There we were prodded into a building with people from Szombathely, Körmed and Bükk. We had to stay until it became dark, only then did they take us to the wagons. We had already realised we were not going to be taken to Sárvár: far too many people for work in the sugar factory. No, they took us to Komárom, to the Csillagerőd, the Star Fortress, all the way without anything to eat or drink. It was ice-cold, the wind blew the snow in on all sides. We weren't dressed for it, to be honest, we didn't have any winter clothes. I was only wearing a short jacket and low shoes. We would only buy winter clothes after we had sold the grain or received our six-month salary. The trip to Komárom took as long as three days, the train stopped often, but they wouldn't give us anything. We shouted for water, for food. Thankfully,

we had Aunt Mariska with us, she spoke a few words of German – we were already guarded by Germans then. 'Wasser, Wasser,' she begged, but to no avail. We all crouched near her, she was a sweet woman, like my mother and the same age. Already in Szombathely, the men were separated from the women and put in separate wagons. When we got off in Komárom, we saw some men without trousers. They had had to go in their pants and had thrown them out. We became desperate when we saw them like that, they were in worse shape than we were.

It was all because the Germans had thrown horse sausages into their wagon. The men who had eaten one, without any water nearby, had become terribly ill. Without water, the sausages were much too salty and they had terrible diarrhoea.

I was able exchange a few words with a fellow villager: 'How are you, how are you all, have any of you died?' he asked. I said: 'Not yet, but Aunt Bözsi is in a very bad state.'

In Komárom they took us to bunkers half-way underground. It was cold there too and full of lice. They threw corn stalks inside for us to lie down on, but who would lie down on those? Besides, we didn't dare to, because of the lice. It was horrible there, I could talk about it for days, but have forgotten a lot. We stayed for around two weeks, if I remember correctly. The soldiers threw bread down to us. If you grabbed some, you could eat, if not, you stayed hungry. Animals are treated better. As if we had done something awful in life, or against them.

Still in Komárom, they selected us. Those who were ill were sent home, but presumably many died on the way, children too. There was an Olah Gypsy with two babies. There were no diapers or anything, their mother tore her underwear to pieces and laid it under her children, we also took off what we could miss, but still, they died. Where they buried or burnt the children, I don't know. Their mother was let go, she was totally torn up by the pain. She died on her way home, we heard.

First they took us to Dachau, where we stayed the night. Maybe it was better, since there wasn't any space for us. In Ravensbrück we had to leave the wagons. German soldiers took us through the forest, to a big camp. When we arrived there, we couldn't move anymore, we almost fell over and sank down onto frozen troughs. They hadn't given us anything decent to eat, we were skin and bones. And we were so cold, we were shaking. We held onto each other in fours and fives to stay a little warm. At that time, we were almost all still together.

Everything was lost in the war. I had my little bag with me, full of pictures. Now, there is nothing, they took everything away, they snatched everything. You had to throw everything on the ground. The Jewish women had gold and suitcases and such thick hair, they cried and screamed when it was cut off. Everything had to be thrown on the ground, onto one big heap. Terrible.

The Jews were taken somewhere else. We were afraid they would throw us into the gas chambers, but we were put to work at the ovens where the dead were burnt. There were three ovens in Ravensbrück. We had to drag the dead there. First, they were thrown down the cellar, from there they hoisted the bodies back up and from there, we had to drag them to the ovens. They were thoroughly frozen. It was horrible, and there were so many! All thrown on top of each other in a big heap. They were skin and bones. They had died due to lack of food and because of disease, they suffered for days before they died. You don't want to know how much they suffered! Aunt Bözsi didn't make it either. She already had lung disease when they picked us up and when we arrived in Ravensbrück she was almost done for. The four of us carried her inside in our arms, the guards wanted to leave her outside. Aunt Bözsi said: 'Just let me lie here, children.' But we didn't.

I don't know why this had to happen! We were innocent. We were registered as political prisoners, that's what it said on our armbands. We had to sew it on ourselves: 'political prisoner'. What did we know of politics? Nothing. Never in my life did I even think of politics. Only when my father mentioned something of his time as a prisoner of war and about the war did I hear something, but otherwise, I'd never heard about politics. I don't even know what politics is for.

The worst was when we had to undress entirely and they shaved us. They herded us into the cold naked, into some sort of tub and hosed us down with cold water. It was so humiliating. And the screaming! We screamed as loud as we could. And the other horrible thing was when they took us to be examined, women's examinations. We stopped bleeding because of that. It was indescribably painful! That was the biggest humiliation of all.

We stayed in Ravensbrück quite long, until spring. We didn't get more than a tiny piece of bread, no larger than a hoof. Those with even a little strength were put to work, loading sand into lorries. The stronger Jewesses had to shovel. They brought us there in the dark of the morning and returned us at night. At a certain point they took us to a factory in Fürstberg where we were supposed to work, but it was bombed. Then we escaped. The soldiers ran as fast they could too, with all the food. They didn't give us anything, they gobbled it all up themselves. We escaped, but kept going back to the place where we had started! We didn't manage to leave that city.

Finally, we ended up in a big forest, where we lay down in a ditch. We woke up to strange voices that didn't sound German: English soldiers. 'Come on,' I said, 'let's walk to the big road, there are cars and tanks there.' It was hard to get out of the forest, but we managed and the soldiers took us with them. They were Americans, not English, there were even blacks among them. They took us to Pilsen and

Prague, to their barracks. It was good there, they gave us breakfast, lunch, dinner and clothes and we could wash. We could hardly wait for all that delicious food, there was a dear cook who felt sorry for us. He warned us through an interpreter that we shouldn't eat too much, we would be sick. But we stuffed ourselves! We got a little better slowly. Each day we could bathe, we loved bathing! Necessary or not, we bathed. God, we suffered so much in that camp, we couldn't even wash there!

When we arrived at the Western railway station in Budapest, they took us to the Red Cross. There we were given papers. A man from Czechoslovakia had accompanied us by train to the border, where he had delivered us without papers. The Red Cross was upset: how was it possible to just let people go like that. We should just arrange to get home for ourselves. Two men from the Red Cross accompanied us to the platform where the train for Szombathely was waiting, but there was no space, so we climbed on the roof. Whenever we pulled in somewhere, the group on top of the train grew larger.

We arrived in Szombathely, where people stared at us in surprise. Why are they staring like that, we wondered. 'Never seen a human being?!" We walked on. We weren't so skinny anymore and our hair had grown a little. In the camp we were shaved again and again. When we got close to the village, the boys, my brothers and everyone from the village who could run came running to us. We were happier than ever and asked: 'Do you recognise us, do you recognise us?' 'Of course, but why are you so bald?!" Why don't you have any hair anymore?!" Everyone was crying with happiness, all the way to the house. It was an indescribable feeling! It was July when I returned, my older brother came home in October and my future husband in November, if I remember well. I knew him from the village and his sister and I were friends, we lived quite close.

If I'd want to talk about it, two days wouldn't be enough. We suffered a lot and had to survive many humiliations, but I survived. Here I am, still alive. I never told my children any of this. I didn't want them to know how much we suffered. They live well, they have a flat and work, I can't complain. Of my four children, only one has a Gypsy partner, so we are quite mixed."

Mária Sárközi, Torony [Ondód]

"I was born here in Torony, in 1929. I was, how shall I say... born out of wedlock, just like my little brother. My mother, who raised the two of us by herself, became pregnant five more times.

She took us with her when she went to work, she would spud out weeds and dig turnips, we took on all kinds of work on the fields. We went everywhere with her. We lived in great poverty, there was only my mother to take care of us, because the man who knocked her up had left her.

My mother took on any job. The rich farmers from the village had land in the hills, that's where she worked and she was paid in goods.

Earlier there were as many Gypsies here as nowadays, but then most were musicians. Now no one makes music anymore. Musicians would make a lot of money, Gypsies who didn't had nothing.

I was in elementary school, only after did I join my mother. At school we learnt to write on a slate and they gave us books too. And a priest gave me a coat. Here in Ondód, there were two schools, mine was down in the village. There was another school in Torony. Gypsy and farmers' children went to the same three schools, it didn't matter what you were.

But in the autumn of 1944, things changed because there were so many Arrow Cross men.

When we returned from school that day, they said we had to go with them to work. They took us down the hill, to the school that's a kindergarten now. First we sat there an entire day, without food or water. In the evening they took us to Szombathely, where they drove us into the station.

All this happened in the dark, so no one would know where they were taking us.

The Gypsies who hadn't been picked up told us later they had been hiding from the Arrow Cross men. Many Jews used to live here, they hid in the bunkers, in the forest. How those poor Jews suffered! Fortunately some people hid them.

Of us seven, they took only me. Uncle Sanyi (overseer at the Pörös Estate) had told me: 'Marika, you had better go.' I was fourteen years old. My siblings were too small, two, three years old. In the camp, I always said: 'My God, if only I could eat what I used to spill when feeding the little ones.'

They gathered many people from the villages. At the station we were not to talk to each other. Everywhere there were gendarmes by the wagons. First they said we would go to Sárvár to work at the sugar factory. But we rode past Sárvár, we could see that through the wagon's cracks.

By dark we arrived in Komárom, where we had to get off. They took us to a cellar, where we lay down on the ground. We stayed there for a week or so and were taken to Germany next. When we arrived there, we saw Jews walking in striped clothes.

We stayed for two days in Taha — everyone says Dachau, but to me it's Taha.

Then we went on, until we reached Auschwitz. They took us to the place where they burned the dead, we could smell it as soon as we arrived. They dragged the corpses to one place.

There were all kinds of people there, Germans, Gypsies, Poles, Romanians, all sorts. They took us to the place where the corpses lay. Aunt Mariska, who lived across the street from us, threw her coat over our heads, so we wouldn't see the corpses. She said: 'Don't even peek that way, keep looking this way!' Then we understood to what sort of place they had taken us.

We stayed in Auschwitz very long. There were no soldiers, women guarded us. And how they clubbed us! Already early in the morning, they were screaming: '*Aufstehen, aufstehen*, get up!' And when they drove us out, they shouted: '*los, los, los*', which meant we had to hurry. Outside, it would have been four five in the morning, they made us stand there in the snow until ten, eleven o'clock. Clever women had made something for their feet with rags, bags and paper. We stood there until we were called for. The barracks were called blocks, when you was called for, you could return inside your block. If one of us were missing, no one could go inside until she was found. Even the half-dead had to stand. We suffered terribly. There were doctors who took us inside. 'Lie down on the table,' they said and gave us an injection to make the bleeding stop. That's the kind of injections they gave there, we thought we would die of pain! In Auschwitz I kept saying to myself: 'I can't submit to hopelessness, because then I'll never get out of here.'

There was a high gate around the camp and soldiers everywhere. Quite a few people died against that gate! They wanted to escape but the electric current killed them. Oh dear, how we suffered, like Jesus on the cross!

We had nothing to eat and those poor Jews, my God, they lay there dying in high beds on top of each other. The windows of their barracks were broken. How they cried and groaned! I went to one of those windows and the people who couldn't manage to eat the little bread they were given would throw it down, through the window, for us. How horribly they suffered too.

We escaped from Auschwitz. The Germans locked us into a shed when they scurried away and left us there. We broke the door of the shed and left. There were twelve of us left from Torony and some others. The shed was near a pine forest and that's where we went, we were afraid they would shoot us through the head if we were in the open. We tried to stay in forests and crawled into sheds, so the soldiers wouldn't get us. We walked towards Czechoslovakia. We were so hungry, we picked sorrel and ate it raw. While still in Germany, we arrived at a beautiful, big farmhouse. German soldiers sat inside. We were afraid of them, their soldiers shoes made so much noise.

The soldier approaching said: '*Was ist?*' I answered: 'We come from a camp, *fünf Tag nix essen*.' And next, a miracle: '*Na komm*, let's go inside,' he said. There were pots on a long table, full of potatoes boiled in their skin, and toast. I was given bread and potatoes and went outside to the others, but they had run away out of fear that they would be arrested. I went back to them and shared everything.

Later we arrived at another big house, the owner stood at the gate. When we told him we had come from the camp, he immediately invited us in. He gave us coffee with hot milk, he sliced bread, we were well fed and he looked for shoes for me. The rags had made my feet blister. We continued through the woods. There was a mill near a village – we didn't go into the village – we also told them where we had come from. They felt very sorry for us. They baked big breads, which they sliced for us, and they put milk on the table. I said to one of the people from Torony, to Zsuzsi: 'Listen here, we should steal one of the pots, then we can cook on the way!' and that's what we did, we washed the pot at the creek and cooked in it. Sorrel we picked in the meadow and potatoes planted by the edge of the forest. That's how hungry we were.

The Americans took care of us when we arrived in Czechoslovakia, in Pilsen. We got to their barracks and they fed us.

We stayed there for a week or two, that's when the Red Cross came. They asked our names and wrote them on a piece of paper, they said we could send a message home. After I arrived, the post brought me my own letter. I had written that I was alive and coming home, that we would see each other soon. I arrived a month before my letter did.

The Americans took us from Pilsen to Prague, from there we took a train home, to Pest. From there, we travelled on the roof of a train wagon till Szombathely and walked to Torony.

At home, they didn't know we were coming, but Lajcsi, the boy learning to be a tinsmith, met us on the way and went to tell the news in Torony – he got there sooner, because he was by bike. We arrived across the meadow and the people ran to us and all the farmers stood in front of their houses. The Gypsies and the others from the village who had stayed behind didn't know where we had been taken. No one knew. I told them. My mother wasn't home, she had gone to Zala to trade clothes for food. When she returned, she said she had heard the Gypsies of Torony had just gotten off the train and would have liked to stay home, but she had to go to Zala to get some money.

When she saw me, my grandmother who had raised us said: 'I begged God to let me see you again. Now that I have seen you, I can die.'

Aranka Bogdán, Bicsérd

"My parents were travellers until 1930. They made their money with day labour and sometimes traded in horses. But from 1930 on, when we moved to Nagybicsérd, to the clay pit by the side of the village, where the Sándor Krausz brick factory stood, they often worked for rich farmers. Four other families lived on the premises with us: my grandfather's, a brother of my father's and his two sisters. I was born 24 June 1932, ten years after my brother Kálmán. We had five more brothers and sisters. Later, my father bought a bit of land where we built a house with a room and a kitchen.

We call ourselves Kolompár-Gypsies, we speak the Gypsy language. My children still speak it, my grandchildren don't anymore. Burials, weddings, baptisms, we do them just like the Hungarians. Only the priest here will not baptise the child of unmarried parents. So none of my four great-grandchildren were baptised.

My grandfather's name was István Kolompár, my grandmother's Mária Kolompár, they were both born here in Bicsérd. My father's name was János Kolompár, my mother's Rozália Bogdán. We were seven, but the youngest one, our sister Ilona, died in Komárom. Then we were six, two of us have died already. We're called Bogdán, because our parents weren't married and we were registered under our mother's name.

We were very poor. We had no shoes, but still went to school, barefoot. There was only one teacher, he was the principal and taught six grades at once. The school was next to the church. My sister Erzsébet and I were the first Gypsy children to attend school and take First Communion.

Back from Komárom, we attended school with Hungarian children, not separately. And the principal had managed to get us lunch and a ten o'clock snack, just like them.

My father and mother worked in the fields and after school, we went to help them. In winter, there was no work, we lived off what we had made in summer. It was hard, because the farmers often paid us with food, secondhand clothes and furniture, almost never with money. Sometimes they slaughtered a pig and gave us a little of that.

My father, János Kolompár, was a Gypsy judge, just like István Kolompár, my grandfather. The gendarmes always went to him when the Gypsies had got up to some mischief. It happened rarely, because we stood by each other. He never fought with anyone, never said anything ugly about any family.

In 1942, my father and uncle were taken with the other men of the village for labour service. And in 1944, my father and uncle were let go, because they had to go into the military, just as my brother Kálmán.

I was in sixth grade when the gendarmes came to take us, somewhere in autumn 1944. 'Us' was I, my mother, my paternal grandparents, my by then demobilised brother and his wife and my other brothers and sisters. It was cold, I remember. The assistant gendarmes arrived in horse carts, they were village men: Vince Vellás, József Turcsi, János or József Korp. They came very early in the morning. We had to pack our things and climb onto the cart and that's how we went to the next village. They didn't tell us where we were going. We were all packed onto the three carts. They took us to the ghetto in Pécs, just past the station, to some kind of stables. The gendarmes rode on horses and we walked next to them, that's how they escorted us. We stayed in the ghetto for a night, with only Gypsies. Next morning we had to walk back to the little station, the assistant gendarmes

accompanied us on horses again and at the station they put us into the wagons for Komárom.

They transported us by freight train, we didn't get anything to eat or drink. I don't know where the train stopped, but people threw us salami and bread. I managed to grab a salami and a little bread. When we approached Komárom, we heard a loud rumble: the Danube. My mother said: 'Well, girls, this is where we die, they're throwing us in!' And there were the gendarmes, the soldiers waiting for us. They took us to a bunker with vaulted ceilings and three doors. Further back, there was another bunker, the Jews were kept there. The following day, two officers came to ask which of us had children. Those were taken elsewhere. Those with a family were transported to Germany. The teenagers were also picked from the group, this happened at night. They took my father to Mecsek, to cut trees, from there they took him and the other Gypsies to Mohács, to dig bunkers as forced labourers. In Komárom, you had Germans, Jews, Hungarians, Gypsies, all kinds together. Our whole family was put in a bunker, even my cousin András Kő and his family.

In the camp, we ate soup: water with cumin, thickened with flour. The soldiers sometimes threw us a chunk of bread, we had to try and catch it. I was good at it, and caught some every time. For us to get water, the children took off their belts and tied it around a bucket or a pot, we pulled it back up full of water from the well. We couldn't wash: we went about as we had arrived. We couldn't use the toilet either, everyone just went where they could. Everything was full of human manure. And there were many dead. They died of hunger, or became ill and died. There were little children, still at the breast, two, three years old, poor things, they all died. And a woman, I don't know where she was from, was about to die, she was already old. Her daughter in law was with her, but she couldn't do anything. We had just been allowed home and we had to leave that woman

there, still alive. We couldn't help it! My little sister also died, one and a half years old she was. She was wearing diapers and was still at the breast. We had to leave her tiny body there, in the open air in front of the bunkers. That's where they gathered the corpses, in a rickety shed. Thank God we didn't suffer any infections at the Star Fortress, maybe because we weren't there that long. I was twelve years old then. I bore with it because I had no choice. Fortunately my mother had grabbed some clothes when they picked us up. We tore them into rags and wrapped those around our feet. My grandfather was deported from Komárom to Dachau, where he died. My brother and sister-in-law were also taken to Dachau, Kálmán was put to work and my sister-in-law was first taken to Berlin and then to Bergen-Belsen. She survived the concentration camp. First we thought Kálmán had passed away, but then we heard he was alive. A year later, he returned home. I don't like to talk about it. Why should I, it's better to forget it forever.

After two or three months, they let us go home. A woman and a man arrived with a piece of paper stating Szálasi had said all mothers with children could go home. That's how we understood the liberators were on their way. But it was afternoon then. Where should we go? Everyone was trying to get away as quickly as possible. It took two days to get all the people out of the bunkers. We went to the station then, there soldiers told us to get on. We got on the wagons, but they chucked us out again. We entered the waiting hall and the station master came and said: 'Stay seated if you want, but when the train gets in, you have to leave quietly.' They sent us away all the time, we were too many. And we were filthy, had lice and were dressed in rags.

We left on foot and arrived in Székesfehérvár on the second day, after walking for more than seventy kilometres. Again, we went into the waiting hall at that station too, but because the train wasn't coming, my mother sent me to the

market to get some food. We had a little money from my mother's day labour, she had hidden it. As soon as the train rode in, the youth climbed aboard. They were home before us, we still had long a walk ahead of us.

When we were nearly home, the German soldiers were still there. We came walking through the fields and they followed us on horseback. My mother said: 'Now they'll shoot us through the head.' A soldier asked us, in German of course: 'Where are you going?' and my mother answered in Hungarian: 'We're going home, home.'

It's as if it all happened only yesterday.

It was night by the time we got home. The ground, the water, everything was frozen. There was no electricity, no lamp, nothing. The farmers had taken everything from our hut. Only the four walls remained. And we couldn't even leave the house, we had diarrhoea as soon we ate something.

After we'd been back for some three days, the Russians arrived in our village. They knew what had happened to us and didn't harm us. 'Poor Gypsies,' they said. There were also some older children there who played the harmonica for us. But in the village only a few knew what had happened to us. We had been picked up early in the morning and those travelling to work in Pécs could see us, but no one else, not the farmers, for example, because they didn't go to work so early. 'Where were you, what did they do to you?' they asked us once we were back. The villagers didn't help us. We had to go beg at the places where we used to work. It's kind of odd that the farmers where we used to work as day labourers didn't help us at all. We'd even worked for the municipality. You know what we did? We picked flax with our bare hands in the burning sun and bound it together. Our whole family worked there and still they didn't respect us.

For a long time after we were back, I couldn't return to school, I didn't have the strength. We were so weak,

we could hardly walk. In time, as my mother regained her strength, she began cooking for us again. Each time, I had diarrhoea. When that was over, I went back to school, all the way to the sixth grade. After that, I went with my father as a day labourer until I married a Gypsy from Bicsérd at the age of 18. [Over fifty years ago, when the Agricultural Cooperative (TSZ) was established, the villages Nagybicsérd and Kisbicsérd became the village of Bicsérd—JR]. His name was Dezső Kolompár, but he belonged to a different family. We built ourselves a hut in the Gypsy colony. I had my daughter Mária with him, in 1949. My second child was born in 1954, but from a different man. The kids came one after the other. I had six kids in all, one died when he was seventeen. My husband has been dead long. He was sickly, but still his death came unexpected. Ten years later my daughter passed away, she left behind two children. She had a little piece of land with sugar beets. One day she says to me: ‘Mother, tomorrow I’m going to work on my little field, I’m taking a day off.’ I tell her: ‘Child, don’t you take a whole day off for that, I’ll help you!’ But she still did. It was so hot, she was only wearing her bathing suit. After work she went home, lit a cigarette and became unwell. She died of a heart attack, age thirty-seven. In June it will have been ten years. After their mother’s death, the children stayed with their father. They’re both married now.

My second husband was working in Pécs when we got married. I told him: ‘I’m going to work at the TSZ, they pay better! We were working in the fields, but they needed people at the pig farm, they asked me there. We had pigs ourselves.

Land consolidation went like this: they said everyone who wanted to could claim some. We registered, but got nothing. I think it was because we couldn’t join in with any communal project, since we had nothing. The maids from the big estate did get some land. We made less than we do now, but could live better: money was worth more. After

twenty-five years at TSZ, I retired. My pension, including my widow’s pension, comes to 64,000 HUF a month [roughly € 210—JR]. I’ve always lived here, never thought to leave. I have no issue with the farmers, but what hurts is that one gets a lot, the other nothing at all. A few years ago, I handed in my request for compensation, it was no good, they didn’t even answer me. Not a penny of compensation I got! And someone who wasn’t even taken away still got money.”

András Kő,

Zók

“I was born in 1940 in Kisbicsérd. I don’t know when my parents ended up there, originally they were wandering Gypsies. In the morning they would pitch their tent and in the evening they would move on. Five, six families would roam together. I think they wandered because they didn’t have where to stay. They would arrive anywhere and get a permit — I think — or they went on their way. If they got a residence permit, they built huts to live in. They laid wooden planks next to each other with straw around them higher and higher. They would paste it with loam and paint that with lime wash. The straw roof would leak badly. Such a hut was a single room, four by four metres, nothing else. When I got married in 1955, I made myself a hut in the Gypsy colony, with a tiled roof though, not a straw roof.

The colony was in Kisbicsérd, not far from the village. We lived there with lots of families, twenty or more, who were all related to each other somehow. I grew up in my grandfather’s house, or hut, actually.

I never knew my father, all I know about him is that he came from Szentlőrinc, I don’t even know his nickname.

He married again, I have half-brothers and -sisters, but we're not in touch. My mother was very young when they separated, but she never remarried after their divorce. My grandmother and my mother raised the three of us, my two sisters and me. My maternal grandfather, István Kolompár, was Nagybicsérd's Gypsy judge. In the past, there were no mayors but judges. If something had gone missing in the village, or something was wrong, the gendarmes immediately visited my father to ask if he knew anything. My grandfather was boss. He was never locked behind bars, no one in my family has ever been in prison. Other Gypsies have, if they have been fighting or stealing. The Gypsies here didn't really go out stealing, because they were working at the farms. Only the ones who didn't like working would go out and steal.

I don't know how many brothers and sisters my grandfather had, how could I know? I do know he was taken away to Germany, to the camp, and died there. The other day, someone said on TV that the Germans took them, stuck them into gas chambers, opened the gas tap and burnt them like that. I'm sure my grandfather came to his end like that, in 1944 or '45, after they had taken us to Komárom, to the Star Fortress.

We are Kolompár Gypsies, we speak the Gypsy language. We didn't use to have a profession. Some would work something, trade in horses a little, work in the village, go begging, that's how they lived.

I didn't go to school, there was no money. School wasn't mandatory then. My mother took care of us with the money she made doing day labour for the Hungarians. The Hungarian women liked her and wanted her to work for them. My grandfather was respected too, but there is no one alive who could tell stories about him.

In the past, there were no threshing machines, my grandfather and uncle would harvest wheat and barley with their hands. What they were allowed to keep, they sold or had

ground in the mills, then they had something to eat. In the wintertime, they cut trees for the farmers. If you didn't get employed, you'd go out to beg, what else?

In 1950 Kisbicsérd and Nagybicsérd were combined into Bicsérd. The Gypsy colony, which was in Kisbicsérd, had been closed down, because the judge wouldn't allow the Gypsies who came back from Komárom to return there. That's how I ended up in Nagybicsérd. The Gypsies weren't given any land either when the law for reallocation came through, because why would anyone give land to Gypsies?

I was only four years old, but I remember exactly how they took us to Komárom, what happened there and how we got home again. I don't know what day it was, but I remember they picked us up very early in the morning with a horse cart and took us to Pécs. There they put us in a train wagon to Komárom, to the transit camp. They were people from our own village who collected us and took us away, they were these assistant gendarmes. In Komárom we were guarded by Germans, they stuck us into bunkers. My mother Rozália Kolompár was there, but my aunt Rózália Kolompár was not, because she lived in Szárazd and from there they didn't take any Gypsies. Of my family, they also took my grandfather, my grandmother, me, my brother and one woman. My grandfather didn't return. My uncle Kálmán Kolompár and his wife Aranka Bogdán also died in Germany. My grandmother didn't, they only took her to Komárom.

My other uncle told me that many people died in the camp and that he had to take their bodies away. On their legs, there was the letter C and their name [Probably the C of *cigány*, Hungarian for Gypsy. Gypsies had to remove the Gypsy corpses, Hungarians the Hungarian corpses—JR]. There were also people from Bicsérd, my uncle recognised them.

In Komárom, we were in those big bunkers with iron doors all day long, in the cold. There were so many Gypsies, I couldn't say how many. There were Jews too, they were in another bunker. Beautiful young girls and women lay on a heap in the courtyard, all dead.

The soldiers hit our hands and heads with billy clubs and threw bread towards us for us to catch. It was easy for me, because I was small, I would crawl between the legs and get to the bread that was on the ground. They didn't care who ate or who didn't. You couldn't wash, there was no toilet either: we went in the bunkers, in the corner. It smelt so horrible, we were lying in piss and shit. We were full of lice. When we arrived home, we daren't go into the village, so full of lice we were. I don't remember if I fell ill at the camp. Maybe that's where I contracted my lung disease. Much later, I was in hospital for half a year, they took one of my lungs. I was working in the uranium mine then, but with the restructuring they sent me away. Then I went to work at the garbage disposal, but my legs hurt, my ankles were always swollen. That's how it turned out I was ill.

I was in Komárom for three months. We could go home when the Russians came. They sat in big tanks and said: '*Davaj, davaj!*' ['Go, go.']. It was cold already, it was autumn, I survived the trip because my grandmother carried me on her shoulders, I couldn't walk, you see, my legs didn't work. And we had to walk from Révfalu, across the sugar beet fields. My grandmother picked a few and gave them to me to eat, as well as raw corn.

The Germans couldn't stand the Gypsies, I have no idea why! In Bükkösd and Csányoszrő they didn't pick up any Gypsies, I don't know why they did so here.

Someone has to have been mad at us, that they took us all away, the old, the young, the children.

When we got home, some folks were very happy to see us. But there were others who weren't, of course. Our huts

had been broken down. We didn't find any of our things, they had taken everything. We had to rebuild it all. For the time being we were living in a tent. Of course the farmers who had demolished our houses didn't say: 'It was us, we broke all your things and houses.' We had to start our whole life over. Nowhere did we find support.

My mother went back to day labour, there were no companies yet where my sisters could make a little money. As I got older, I also got into day labour, but after a few years, I had to go to school. Sometimes we went, and other times, when we didn't have shoes, we didn't. Sometimes we went for a week and then didn't for a month. That's why I never learned how to read and write.

My wife and I only applied for compensation in 2002. They said we should hire a lawyer, but we couldn't afford one. Maybe that's why we didn't get a penny. Our forms were filled out at the mayor's office, we sent them in properly, but we never even received a reply. Maybe because I changed my name into Kő ['Stone' in Hungarian—JR]. I wrote that I am a Kolompár, but that I had Hungarianised my name – to no avail. I think they didn't believe I was a Gypsy. I had my name changed, because almost every Gypsy in Bicsérő is a Kolompár. We were living in the Gypsy colony, no one had their own address. When the postman came with a letter for 'Some-or-other Kolompár, Gypsy colony', all the Gypsies rushed to him, claiming the letter was for them. Wherever we went, when someone said Kolompár, all of us looked up. That's why I changed my name.

I've been with my wife for over fifty years. I still can't read and write, only my name. My wife's name is Erzsébet Kovács. She's from Csányoszrő, in Gypsy, she's called Mozol. We're not married. She was at the Star Fortress in Komárom too, but that's not where we met, or I can't remember. She was twenty years old then, married and living in Baks, that's where they picked her up. They also took the

Gypsies from there, just like here. When they let my wife go from Komárom, she didn't go home to her husband, but came to Bicsérd, to stay with her sisters and brothers.

I was sixteen years old when we met. She was going to day labour with me and worked at the TSZ for a few years as well. Together we had four children, she couldn't work then. She raised many children, that's why she got her pension. I'm not the father of her eldest four children, that's her first husband.

I used to work at the harvesters. In those days, I had more money than now, mother's pockets were always full of money. When they established the TSZ, I didn't go to work there, I went to a company in Pécs instead. I regret that so much now! For fifteen years, I worked as a manual loader for the Épfu transport company. We loaded stones, cement, boulders, mortar, everything. That wasn't my first employment, because at age 16, I began at Pécsi Tatarozó Vállalat (renovation company of Pécs) as assistant bricklayer. I worked there for two-three years before I moved on to the railway, there I worked for a year, laying stones around the Pécs station. It was badly paid. Then I went to Épfu and later in the uranium mine not far from here. I stuck with it for twenty-three years. Maybe my health was ruined there. In 1995 they had to remove one of my lungs, because I had a tumour as big as a chicken's egg. Of the Gypsies working with me at the uranium mine, few are alive today. Most of them died of cancer, thanks to the bitumen and radiation! Uranium, see, what do you expect?

I worked for nearly forty years, my pension is 40,300 forint [roughly € 130–JR], that's what I live off. Mother gets a 25,000 forint pension [roughly € 80–JR].

It was better in the past, there's no work now and if there is any, you won't get hired if you come from the country-side. If they would hire my son anywhere here,

he couldn't get to work, that's how bad the bus connections are.

I came to live here in Zók some forty years ago, in this house and two months later our son Jóska was born. I thought there were too many Gypsies in the colony – at least ten to fifteen families – and there are no Gypsies here. The village people didn't mind me moving here. Everyone knows me. Zók is three kilometres from Bicsérd and has only one street. When I bought the house, I made sure no one knew in Bicsérd, not the Gypsies either. Suddenly they noticed I didn't live there anymore. Here in Zók, I'm the only Gypsy, except for the Boyash* family."

Károly Komáromi, Kötegyán

"My childhood was quite tough, we were poor and had nothing to eat. We had no shoes and hardly any clothes and so we couldn't go to school. I went in autumn, until the snow was too high and in the spring, when the weather had improved, in my father's shoes. That's why I only did two years of elementary school. Our life was hard, there wasn't much work for Gypsies those days.

The gentleman farmers gave us seasonal work, that's how we made a little money, two hundred forints a day. I was only a child, but I could already drive horses.

In 1944, I was thirteen years old and working as a coachman and farm boy. When the season was gone, we went home. We had hardly stepped in or the gendarmes appeared and chased us out.

István Farkas didn't want to go at all. They opened fire at him – just imagine that. He ran away and they wanted to

shoot him through the head but didn't manage, because he escaped behind the houses.

In October, the Romanian soldiers marched in.

Reverends Sándor Baksi and Imre Molnár spoke Romanian, they met them on the big bridge, with a white flag. The reverend said it was to prevent something bad from happening to our municipality.

I believe the Romanian soldiers were here for two or three days, then the Hungarian soldiers repulsed them and occupied Kötegyán. The Hungarian soldiers wanted to know who had welcomed the Romanian army. They thought it had been the Gypsies.

That same night the Hungarian soldiers came to the Gypsy hill. Two soldiers entered, I don't know who they were, they didn't introduce themselves, it was wartime. They said: 'Hey old man, are these all your family members?' We were just having dinner, I was there too, and two women, but they went a little later. One of the Hungarian soldiers asked if someone knew where they lived. Károly Hajtai and I knew and we went outside to show them the way. The soldiers stayed there until midnight. That night, they blew up the house belonging to my cousin Aranka's parents [see next chapter], with a hand grenade.

A Hungarian pulled István Farkas and his wife out from under the rubble. They were wounded badly and were bleeding terribly. His sister Giza took them to the hospital in Békéscsaba.

I think a first lieutenant had a place to sleep at the reverend's. With him and the Hungarian soldiers Imre Molnár came to the Gypsy hill and brought the gendarmes. One of them drove everyone into a garden, Gypsies as well as Hungarians. There, he and Imre Molnár separated the Gypsies from the Hungarians. After that, the Gypsies were separated into two groups and let out of the house one by one:

'You can go, and you and you.' Nine were selected like this, among them the two women.

These nine were taken to the town hall, my grandparents were among them. My grandfather walked with a cane. He said: 'What is it you want with us, Imre, we didn't do anything.' The field gendarme barked: 'You be quiet, or I'll shove this rattan stick down your throat.' I was sent away to get József Makula, a sixteen-year-old boy who lived in the village. When they took the children and my grandparents away, they took him too. All the others who were also picked up were taken to the townhouse. That's where they stayed for a night and a day. On the third day, four men with guns took them on horse carts to the gendarmerie in Sarkad.

The gendarmes picked up my father, Károly Farkas, in Sarkad and took him to the gendarmerie too. They never released him. They beat everyone to a pulp, they destroyed them all. Those two women told me, Mrs. Kovács and Erzsébet Ungvári, they were there. They told me how the gendarmes beat the Gypsies so badly with their bull canes, the wall was covered in blood. Because they brought them in for questioning stark naked and tortured them. I was thirteen years old, what did I know of these things? Nothing. When they came for my father, they beat him and took his watch, that's all I knew.

The gendarmes took them to Sarkad in the pouring rain and led them by the main road to Doboz. One of the gendarmes said to my father – who was first in line, because they knew the way: 'This is where you die, bastards!' The two women told me, they were there too at first. By dawn they took the whole group to the Doboz cemetery, the gendarmes stood around them in a circle and mowed them down with machine guns and hand grenades. The caretaker of the cemetery told me a child tried to escape, but didn't manage. The gendarmes noticed. When everyone had been murdered, the gendarmes

picked up some Gypsies from Doboz who had to dig the grave to throw the victims in. Some weren't even dead yet.

The cemetery's caretaker told me all this, because they heard the desperate cries and people begging not to be murdered. Because already on the way to the cemetery, they knew this was going to happen. What else were they going to do in a cemetery, in the middle of the night? That's how it happened."

Quote from verdict B-551/1956/6 brought 25th February 1956 in the Gyula court.

„At the end of September 1944, there was fighting in the area of Arad and Nagyszalonta, between the Hungarian-German troops on the one side and the Soviet-Romanian troops on the other. The First Hungarian Armoured Division also participated in these fights. In late September, the Romanian troops occupied the Měhkerék and Kőtegyán municipalities, while the Soviets occupied Nagyszalonta. During the first days of October, the German SS units forced back the Romanian troops and partially the Soviet troops. This is when counter-espionage and cleansing activities began in Sarkad and surroundings. They arrested many Gypsies, among them women and two or three children under the age of 16. [...] The people, gathered from different places, were cruelly tortured. [...] The unlucky were gathered in a large room facing the wall and if they dared move or look behind them, they would be beaten. Simultaneously, the victims were brought one by one to the adjacent, smaller room, under the direction of the investigator, where, after they had undressed, they were beaten with canes two fingers thick, time and time again by several gendarmes and soldiers, based on the instructions of the investigator, who made sure no body part was left out. All those arrested were submitted to this torture, as a result of which some developed illnesses that marked their entire life. The gendarmes and soldiers present there to guard them assaulted the people put up against the wall in the front room with rifle butts and in other ways. The assault was so violent, the wall became bloodied.

*In the afternoon of the 5th of October 1944, the commander of the First Hungarian Armoured Division ordered a retreat, for the liberating troops were advancing. Captain Kubányi took measures to transport the arrested prisoners and citizens to the hinterland. [...] The accused, Boldizsár, was given a direct order to release the twenty arrested Gypsies, while the prisoners should be transported further away from the frontline. Boldizsár, his crew and the prisoners left Sarkad for Doboz around dusk. When the group arrived at the Doboz forest, the escorts thought to execute them in the forest. [...] Platoon leader Fábián left with another gendarme to search for a suitable place for the execution. However, they returned with the notification that the terrain was not suitable for execution. [...] After approximately 10 to 14 kilometres they arrived in front of the castle in the municipality of Doboz. [...] The group of approximately twenty Gypsies was separated from the other prisoners, who were put up in the stable at the castle. There were soldiers, civilians and two women among them. [...] Afterwards, the prime accused, Boldizsár, ordered the group of twenty Gypsies to be taken further down the Doboz road. [...] Following this, the escorting soldiers and gendarmes led them to the cemetery. [...] Here, the cemetery caretaker, Mrs. Károly Szabó, was told not to fear: new weapons were to be tested. In the meantime, the guards led the twenty Gypsies into the cemetery, approximately 300 to 400 metres from the entrance, where they were told to lie on the ground to spend the night. Next, some of the escorting personnel withdrew, forming a line and, on orders, fired a volley into the twenty people lying on the ground. Then they retreated behind some willow trees and threw hand grenades [...] on the ill-fated victims. Those who survived even this were shot through the head by a gendarme. [...] Next, the two other gendarmes and [...] two field gendarmes went to the part of the village near the cemetery. There, they gathered six to eight people, who were made to dig a 2-by-3-metre grave, around 1 metre deep. The corpses were laid in it, among them at least 2-3 children, 15 men and 2 women, [...].”**

* Daróczai, Ágnes-Bárszky, János (eds.): *Pharrajimos. The Roma's fate under the Nazis*. L'Harmattan, Budapest, 2004. 97.

Aranka Farkas, Doboz

"I am Aranka Farkas, born on 24 March 1926. I had five siblings, we come from a blue collar family. My parents were wood carvers. My father's name was Kálmán Farkas. My mother, Krisztina Hajkai, used to weave linen sheets. We lived in Kötegyán, at the border with Romania, in a two-room house with a kitchen.

My parents had a wooden horse cart with a thatched roof, a covered wagon to take to the market. Then I would stay home, as the eldest girl, because I liked cleaning. I washed, mopped up, gathered wood and when my parents became old and sometimes ill, I would take care of them. The others left home quite young, but I stayed to help my mother. I wasn't the eldest child, but I was the thriftiest.

My brother József Hajkai was the eldest, and he was disabled. He would carve wooden spoons, tubs and bowls to sell on the market. My other brother worked for the gendarmerie. Next in line was Gizella, she worked in the fields in Sarkad. She passed away more than fifteen years ago. After her came Károly and then our little sister Ilonka, who was also disabled. She has been dead for over ten years.

Well then, and there's another sister, Mária Hajkai. I was six years old when she was born, I remember exactly: she was almost born on the marketplace. In those days, Gypsies rode their carts and wagons to the markets to sell their bowls and spoons. That day, we arrived at the market around eight. My mother fell ill, so my father ran off to the doctor. Mother was carried into the townhouse, to the village midwife, and that's where the birth began.

For my father, a family with six children was quite a task. His hand had been shot off in the war and that's why they gave him a book to be shown at each townhouse, a book of

prayers. Gypsies wounded in the war who were given such book had permission to go outside their village to show them to the farmers, who were then obliged to give them a little something. They didn't go by themselves, they would collect some twenty wagons. Everyone took their children, that's how they grew up. The older children always took care of the little ones. We took care of each other and they went to the markets with their goods and prayer books. It became a tradition.

That's the real Gypsy tradition: to all go on the road altogether with the straw-thatched wagons. We used to live together with three families in a street with Hungarians. The Gypsies would leave for the markets and villages together, they didn't steal or do anything untoward.

At eighteen I met my husband, he came to visit his brother, who was a soldier on the Romanian border. That's how we met and I ended up in Doboz. When we met, he was a musician, a conductor. I was happy to have landed in a musician's family, my father was happy too, but my mother wasn't. She said he'd better find a profession, but I had always wanted a musician. And it went really well, my husband sent the children to be educated and one of them ended up at the Rajkó Ensemble. I have ten children, my husband sold his two horses so they could become musicians. All of the children are musicians now and they also work with pleasure. They went to school in the village, in winter too.

I had to bring and pick up the little ones, every morning, each afternoon. I was hardly home to cook, there I went to pick them up again. When there was a lot of snow, I carried them on my back. My husband was working, because when making music didn't pay so well, he quit and started working in Mezőhegyes. First I stayed at home for the children, but because my husband was the only provider, we didn't have enough money. That's how I started working at the TSZ. We had a horse cart and took the little ones with me,

the smallest ones lay on the ground on a blanket, the ones who were a bit older took care of them.

Then I was given a job at the feather factory and so I couldn't go home to cook. But you could carry home food from elsewhere, so one of the children stayed home in the afternoon with the little ones and the other picked up lunch. That's how I raised them. Unfortunately, they were almost all boys. There were only two girls and they were small, so the boys had to care for them. My eldest son took them to school by bicycle one by one. They all attended school: if he returned with one, he would take the next. They went in turns, so when I worked, the eldest stayed home. He thought he could cook too. He bought himself a book and studied it, he copied everything from that book.

At the chicken factory, I had to handload bales of feathers of 25-30 kilos onto a truck, so I had to lug quite a bit. My kidneys and legs gave up, I was broken and declared unfit for work, could get an early retirement. I worked at the TSZ for seven years and eleven at the feather factory, so besides raising ten children, I worked for eighteen years.

In the war, when our eldest, Jóska, was two years old, my husband Béla was called for military duty. At the bridge in Doboz, a Hungarian soldier stood guard. I escorted Béla and we had to cross the bridge. Béla asked the soldier: 'Hey, can you escort my wife back when she needs to cross the bridge again?' but the soldier said: 'There won't be any chance for that.'

He was keeping an eye on the fuse to blow up the bridge, so the Russians wouldn't be able to cross it. My parents' house in Kötégyn had been blown up just then.

I was imprisoned in a bunker and when the Russians invaded, I was released again. Well, I immediately went to the hospital where I had taken my mother and the others who were wounded when the house was blown up. They happened to be shooting when I arrived at the hospital, I ran inside with the baby in my arms. My mother said: 'Oh,

my child, how did you get in here? They won't let us go. If they release us, what will happen to us? What will be of us? What can we do?'

'I don't know, mother,' I said.

There were two more of my family members in the hospital, both heavily wounded.

One was missing a leg, my mother was wounded too and covered in blood, my husband had been taken away and I was just walking up and down with that child in my arms. There we were under the open sky, and whom do we meet? My father-in-law and my father. They were walking here near the bridge.

'What's wrong, Aranka, did they take him?'

'So they did,' I said. We went to Kötégyn, to the rubble that was our house. The two old men and I actually didn't want to see it, because that's where we had picked up our mother and the others off the street. But well, we went to live there for a while, we had to. But in the meantime, my sister and her husband had bought a house in Romania, that's where my parents went to live. If anyone had allowed them to continue living in Doboz after the explosion, they wouldn't have left.

When the Russian troops arrived, they took everything, they looted just as much as the Romanians had. All enemies are the same, only the Hungarians didn't loot. The Russians totally destroyed us, but the Romanians started it. They threw everything outside and blew up homes. Still, it was good the Russians came, otherwise we would all have been taken. We were already on the list, a week later the gendarmes came. Even our son Jóska was on the list. Two of them came to collect us and the children. They wanted to take us away. That's when I fled to Komáromi's mother, they really liked me there.

They had so many bedbugs, I had to keep holding the child, they were walking across my arms, the child was red all over.

I wasn't smart enough to ask for a little home at the municipality, since they took my husband to be a soldier. Maybe they would have given me one, and my parents too.

First I went to Romania with my parents, but there Gypsy women attacked me, ugly, black women who were worried because of their husbands. Just imagine, three Gypsy women in front of me saying they would cut off my nose, because I was hitting it off with one of their husbands. I said, my husband is a soldier and I don't need such a lowly Gypsy. Just imagine, they pulled my hair, the three of them. My brother-in-law, Józsi and my mother had to pull them away.

In Kötegyán they owed me some wheat, so I said to my mother: 'I will sell my wheat and live somewhere else, away from here. I don't care where, but I'll leave here and live in Kötegyán.'

That's how I returned to Kötegyán, I've been slaving away ever since. Then Béla returned and we slaved away together.

How I discovered that my brother Károly had passed away? Uncle Sinka told me. Károly wasn't home and we had no idea where he was. Then Uncle Sinka blurted out by mistake: 'Do you know what happened last night? We buried Gypsies!' He told my father: 'Only you are to hear, you can't tell anyone else. I can tell you now the Russians are here. We buried them in the evening, twenty-one people from Kötegyán and Szalonta, but the gendarmes said we could join them if we mentioned anything.' And I recognised my brother's hat, a grey hat, it had a hole. A poor Hungarian who always stood around with the Gypsies was wearing it and I asked: 'How did you get that grey hat? That's my brother's hat! Tell me now! Where did you take it from?'

'From the cemetery,' the Hungarian answered. 'That's where they were shot. We buried the Gypsies with Uncle Sinka.'

On 5 October, they dug a grave in the cemetery at Doboz, that's where he got the hat. Four men buried the twenty-one victims there. I went to my mother, whimpering: 'My brother is no more.' He left two children behind.

My other brother wasn't taken there, because he worked for the gendarmes, he cleaned and picked corncobs. And I worked for Hungarians, so we got away. Zsuzska Komáromi's brother, Károly, had a twelve-year-old daughter and a fourteen-year-old son, how they got there, I don't know. Their father wasn't taken, only the children. The gendarmes took them to Sarkad and Károly Komáromi's parents wanted to go after them, to see if they could get them released. And my brother wanted to find his parents, they were all picked up at once. The two old people were tied together with a chain, like prisoners. If they hadn't gone looking for their grandchildren, they would be alive today.

Later, my friend Anna and many others went to the cemetery. The cemetery's caretaker told us everything: how the whole group had walked by the forest, along the main road. And how my brother and next of kin died. Then we went outside. Anna recognised her father's pipe and her mother's clothes: coffee-coloured, with small dots.

We found some more clothes, all covered in blood. I'd rather not talk about it. I don't like talking about it.

Years later, there were still things we recognised as ours, it was awful to see.

When I knew my brother was dead, I went to the judge. Not only I, everyone who had brother and sisters disappear. We went to the house of the judge, why he did such a thing, why he let them be murdered, when they were guilty of nothing.

Only the children would sometimes pick up some things the Romanians dropped during street fights, like sugar. That's why they were caught. And when the grandparents went to look for them, the gendarmes caught them too,

ties them up and took them to Doboz. We recognised the clothes, everyone's things. The shopping bags, cigarettes, a little box, women's items. We gathered everything. We recognised everything. That's how we knew twenty-one people were annihilated. Almost half were family, eight family members were there. My brother, an uncle, his wife and his family, a father and two children. Close relatives."

Pál Mursa, Szatmárcseke

"During the war my father was taken away to fight in the Ukraine. He perished four months later at the Battle at the Don River [January 1943—JR], but I only heard all of that later. I don't even remember them picking him up from our home, our loam hut in the pit, in the Gypsy colony.

I was only five years old then, the youngest. My siblings may have remembered, but they died, all four of them. I don't know my age now, only that I was born in 1939 and doing poorly. I have to take lots of medicine: I get pills for the heart, I have diabetes, my lungs are not doing so well and my liver holds water. I almost always feel ill."

A quick calculation makes it clear Pál must have been three years old when his father was recruited, it is no surprise then, that he cannot remember. Because Pál is not well, I follow his nephew home, Károly Mursa, who brought me to Pál in the first place.

"Of our four daughters only the eldest, Renáta, isn't here. She's studying to become a customs official and only comes home on the weekends. The twins, Viktória and Barbara, will be back from school soon and I have to go to the bus station in a minute to pick up Hajnalka."

A few months later I return to Szatmárcseke. I hope to photograph Renáta as well. Actually I hope Pál will be home, but he turns out to be at his daughter Melinda's, in the village Tunyogmatolcs. She takes care of him. He has to recover from lengthy treatment in the hospital and will stay with her until he knows when they will operate on him. It doesn't become clear what the operation will be for.

As I photograph his four daughters, Károly walks in triumphantly with a group picture of some soldiers: one of them is grandfather Jenő, Pál's father.

When I return a year later, Pál is away once more. He has gone back to Melinda, to recover from a major operation, for which, as I will understand later, he has had to sell a cupboard to cover the costs.

Only when I arrive for a fourth time, several months later, is Pál home, cheerful as never before. He is doing well, and doesn't stop talking. How they never used to have anything at home, not even bread. "We worked as day labourers and the farmers paid us in food. We didn't attend school, we couldn't, without shoes. All of us together had the one pair. The one who went to get groceries would wear the shoes. When I was eight years old, I went to live at my great-aunt's, she was mother's family, didn't have children and was fond of me. And when I was twelve, I started working as a day labourer: reaping, cutting, binding sheaves, hard work when it's hot. I married at twenty. My wife passed away five years ago, one year after my daughter Emma, who was twenty-two years old then and died of a heart attack. All five of us, my brothers and sisters, we suffered heart problems. My other daughter, Melinda, where I just returned from, is forty."

("Forty-four," whispers Károly.)

"When I was eighteen, I went to Pest, to work in a construction company, with the 'black train'. All the folks [men and boys from the East—JR] rode on that train to Budapest

to work and we went home once a month. It was us who reconstructed Budapest, with our bare hands. And then they say Gypsies won't work!

Every time I went home, I brought all sorts of things, I would find them in bins in Budapest and they were still better quality than what we could get in the shops at home. After the construction company, I worked at Volán, the transportation company, for twenty years, until they closed in 1990, and after that I worked the fields for years.

In the meanwhile, his son Csaba has arrived. He comes by nearly every day to see if there's anything he can do for his father. They talk about the past cheerfully, agree with and interrupt each other, just as if poverty is fun.

"There were two beds here in this room, a table and a stove. Three slept in one bed, two in the other. The old man's leg hung out of bed, resting on the floor. We were spooning and one with the legs that way, the others with the head. If one turned, the other had to turn as well."

"True," says Pál, "only much later did we add a room to the house."

"And in winter we wouldn't go to school, of course," says Csaba, "because we only had gym shoes. And my father would cook for us, like a real cook. He's a great cook, still is." Pál nods and points at a plate of *szilvás pogácsa* (puff pastry filled with plums). "Those I make like no other. When I was a boy, I would already cook for the other children at home and later for the workers in Budapest. Now I don't cook so often, I don't have money to buy food."

Csaba says they actually only have problems in winter, because the whole family works in the fields from spring to autumn, in their own, where they grow cucumbers. They also work for others, like Károly and Ilona, who work at the mayor's. He owns an apple orchard, pig farm, hotel and more. Pál doesn't work anymore, but doesn't seem to mind.

They tell me six hundred of the population of sixteen-hundred are Gypsies. The village consists of well maintained, parallel streets where Gypsies live, often in self-built homes, next to 'white' people. The pit with its loam huts is long gone. "You can't even get to the place where the colony used to be, it's an overgrown wild forest now and no path runs there either."

Várpalota, January 1945

On a dreary day in January 1945, Mrs Krakovszki is shopping in Várpalota and sees how a large group of Gypsies is driven past her. She hears the Arrow Cross men are taking them to work somewhere. "They took them where the lake is now, it was wildly overgrown then. I went after them and hid behind the thick brushwood.*

She sees a freshly dug ditch, long and deep. Women must stand by the side of the ditch with their babies in their arms and their little ones around them, clutching their mothers' dress. 'It was horrifying to see how they were shot into the ditch one by one. A boy hadn't died yet, so they went up close and shot him through the head. I cried out and heard an Arrow Cross man shout: 'Who's shrieking there, who was it?' And I made a run for it, I ran all the way home.' A girl and a young woman survived the bloodbath. When the shooting began, the fourteen-year old Margit Raffael jumped into the ditch in fright. 'None of the bullets hit me, only a little, coming through someone else's body, like a slowed down bullet.'

* Porrajmos. Recollections of Roma Holocaust Survivors. Ed. by Gábor Bernáth. Roma Press Center Books 2., Budapest, 2004. Source of quotations: Chapter "Under the sod". 127-136.

The other survivor, Angéla Lakatos, says they were all locked into a shed first. The men were taken to a spot further down, where they were made to dig a ditch. They never climbed out. When the women and children were taken to the ditch, the men had already been shot. ‘And that’s when they started shooting us in, the women and children. I was pregnant, my baby was to be born in July. They shot me eight times: in my hand, thigh, calf and side. When all became quiet, they came to check, with a carbide lamp. I kept very still.’ The two survivors helped each other out of the mass grave and managed to escape. Mrs Krakovszki also saw Gypsy corpses at the Mátyás Castle, in the town itself. Other eyewitnesses mentioned that seven Gypsies, three from Székesfehérvár and four from Várpalota, were made to run around the castle shouting: ‘This is what happens to traitors.’ They had done nothing, they hadn’t even deserted. A 1949 court record declares five Gypsies were shot to death and a cardboard sign with that sentence was put around the neck of one of them.

Because of Margit’s jump, and thanks to the fact that Angéla was shot only superficially, in limbs and not in her organs or head, there are two surviving witnesses to the butchering of around two hundred Gypsies. The perpetrators were Arrow Cross men from Várpalota, and they kept their mouths shut.

Today, the mass grave lies hidden under a peaceful, mirror-like water surface. It is part of a private area owned by five people, who made a lake where only they are allowed to fish.

Elemér Bábai, the Várpalota Roma Self-Government representative, mentions there must be plenty of war material, such as tanks, under the surface – not just murdered Gypsies. It was never really researched, probably because the guilty own the lake and still live in Várpalota, or otherwise their family. Elemér says they’re talking of some larger

project development, there are rumours of an amusement park at this location!

My companions, Elza Lakatos and Vilmos Farkas, immediately begin to make great plans with Elemér, to erect a monument, with their own funds (through publicity or otherwise) and to organise a big gathering of Gypsies from all over Hungary for Roma Holocaust Memorial Day in August. Vilmos suggests diving down for bones to establish with DNA testing which of his and others’ family members are there, under water. And then to bury them properly. But it went no further than planning.

Later, I was in touch with Elemér more often, because he knows a Margit Raffael, who lives in Győr. Could she be the fourteen-year-old girl, the only survivor of the mass murder? I drove to Várpalota several times to meet her. But she didn’t show up. I asked Elemér once more and she turned out to be a 45-year-old alcoholic. A survivor of the 1945 mass murder? ‘No,’ he said, ‘that’s what she calls herself, but she’s probably her daughter.’

1000000
100000
10000
1000
100
10

1000000
100000
10000
1000
100
10

From Holocaust to Pharrajimos

*A rite evolving before our eyes,
a metaphor of the Roma's history.**

“‘Granny,’ Mozolka turned to her grandmother, ‘I saw on TV that the Roma are holding a commemoration for the Pharrajimos. There were many, they even burnt candles and sang sad songs. What was this Pharrajimos? It means perishing and cutting up, doesn't it? What happened to the Roma then?’ I am quoting from the ethnological narrative *Granny Vrana's Tales* by János Bárszny and Ágnes Daróczi, for the authors give us the essence of what we all have an obligation to consider. What does Granny Vrana answer though?

“That's right, my little one, you're right, Pharrajimos means cutting up and perishing. It is a very sad story. But you have to know, you are of this family, that is why I will tell you.”

This is how Vrana grandmother's “tale” starts, of which I quote the last part here: “It was the fate of tens of thousands of Roma in Hungary then. There were those who were made to dig their own graves by the side of their village to then be shot into them by the gendarmes: absolutely everyone of the Gypsy settlement. They did not spare anyone, not the old, not the young, not even the suckling child. And there were those who were dragged to the front as shoveling soldiers, as forced labours, to dig trenches and sweep mines. Many were put in forced labour camps here in Hungary and in Germany. Because of the Nazis and their Hungarian servants, many thousands of Roma died.

That is why you get to see this sad gathering and the burning candles on television for the Pharrajimos commem-

oration, my Mozolka. We keep tally on and remember our dead. To make sure it can never happen again, not to the Roma, nor to any other peoples.”**

The first Roma Holocaust memorials were raised in Nagykanizsa in 1991 and in Nyíregyháza in 1993. Roma have held documented commemorations in Hungary from then on. Since the 1980s, roma literature has raised awareness of the ever-increasing atrocities against the Gypsy people. In the fine arts, it was only towards the end of the nineties that the intention of creating a monumental art object was formulated. What could be the reason? The Roma genocide has become part of historians' and journalists' discourse relatively late, and of the Roma intellectuals even later. We cannot know how the Roma Holocaust was present in folk culture, in everyday discourse, in memory, how remembering and the events of the past were narrated, how commemoration was ritualised, what took place “down below.” In any case, the literary quote, motto of this epilogue, formalises an evolved tradition, in the construction of which the authors were very active.

We can sense that the “discovery” of the past began in the 1970s, followed by a public exploration. First, interviews and newspaper articles were published, followed by a strong Holocaust theme in literature. István Kemény's 1971 biographical interviews, part of the first representative research on Gypsies' living conditions, brought to the surface the memory of the Holocaust. We can call this the creation of narrative, or narratives. This was followed by the making public of the narrative, narratives – although for a long time, this was only second-tier publicity. It takes a good decade before what has happened to the Roma communities is mentioned by the great public. Roughly around the same

* This epilogue is an edited version of an piece originally published in the 18th November 2005 issue of *Élet és Irodalom* (Vol. XLIX. No. 46).

** János Bárszny–Ágnes Daróczi: *Granny Vrana's Tales*. Budapest: Suloni Nova, 2005. 138.

time, the topic starts to be mentioned in Gypsy literature too. Early on, folk ballads or commemorations were published, such as Kamill Erdős' 1959 *Hitler's Ballad*, and later some works in László Szegő's 1977 Gypsy folk poetry anthology *Our Foals Are Finicky*, or Ilona Dobos' 1981 narrative, entitled *Memories of an Old Gypsy Musician*. One of the interviewees in Kemény's original research, Zsolt Csalog, in 1977 published the volume *Nine Gypsies*, in which the first edited interview appeared: *I'm Looking for my Brother*. In 1983, László Szegő published one of the 1971 interviews in the publication *Mozgó Világ*, entitled *They Didn't Shoot Any of Them in Győr – As Told by Katalin Oldh*. István Kemény also provided the "raw material" for Mária Ember's anniversary article (*The Gendarme Came to This Window Here Too*) in the daily *Magyar Nemzet*, 21st October 1984. This is the year the first memorial plaque is raised in the Ondód section of Torony, formerly a village in its own right in the province of Vas, to commemorate the deportations forty years earlier.

During the next stage, Roma intellectuals take possession of the narrative and speak out. József Lojkó Lakatos' graduation film *Forgotten Dead* (1981) is probably the first artistic treatment. Some years later, József Kovács' *Stateless* was published, as well as the works of Menyhért Lakatos, part historical essay, part literature. In 1983, Tamás Péli paints a panel for Andrassy Castle in the Tiszadob Children's City. One of the scenes of *Birth*, created on the wall of the library hall, depicts the Holocaust. It is interesting to note that the above mentioned Roma intellectuals belonged to a community of artists. Nearly all of them could be found in József Choli Daróczy's Gypsy club in Újpalota, as well as in Pál Schiffer's film *Gyuri Cséplő*. Menyhért Lakatos says it himself, in a 2001 interview: "We were Roma intelligentsia." We can establish that Roma persecution and suffering is acknowledged in the public sphere, even if that public sphere is highly controlled and true to the essentials of the Patriotic People's Front. After all, the Cultural Association

of Hungarian Gypsies, established by the People's Front in the 1980s, was legitimised by this new Roma intelligentsia. In this phase, suffering under Nazism belonged to the past, it was not of the time to mention it.

Somewhat later, with a new, initially independent generation, the need to organise an official, ritual celebration to commemorate the Holocaust is formulated. Here, we must distinguish the actions of those in power, those in good positions, the beneficiaries, from the actions of those who were active in civil society and in (rarely political) organisations. The scheme is relatively easy to describe: the intellectuals close to the political elite of the '80s, but not part of it, made half-hearted attempts and are partially successful. From the early 1990s onwards, intellectuals advocating civil rights values, active in the civil rights movement, organise commemorations, celebrations. These events become ritualised and the vigil becomes a cultural institution. Not initially, but increasingly, politics are involved. In fact, one can clearly identify when the commemoration functions as political and civil resistance and when the political powers make the commemoration their own, thereby legitimising their efforts to use the celebration to reinforce the positive picture it has created of itself. Finally, the political powers commemorate all by themselves, from around the year 2000. These political and civil efforts culminate in serious discourse as to what the commemoration is about. What is it for and for whom is it meant? Is the series of events evoking historical facts becoming more current or politicised? Is there a clash in values between those in power and those who commemorate? Can we speak of a reliving of the past, or is it rather a formalised, empty representation? What are the borders of the symbolic and of representative behaviour?

A celebration, a ritual, consists of countless elements, movements, and is constructed over a longer period. There is often a struggle to define or own certain segments. Singularly important is how to name that which we commemorate.

In the decades following WWII, a description was general practice: it was called genocide, deportation, but this could be replaced by a description of the affected, for example “victims of Nazism”, or by naming the place “concentration camp.” When the word “Holocaust” came into common use, after the title of the 1978 American TV-series, directed by Marvin J. Chomsky, the earlier descriptions would only bring to mind the political system’s antifascist self-appreciation in the audience. After this became rather embarrassing to the survivors and victims’ families, the new name was born, including both the events and its victims. In the beginning, the word Holocaust would refer to the Jews, if used without further indicators. When it began being used for Gypsies as well, toward the late 1980s, early ‘90s, they always added a differentiating indicator and it became *Gypsy Holocaust* or *Gypsyholocaust*, then it became *Roma Holocaust*, also sometimes written as one word in Hungarian. Using the word Holocaust in relation to Roma meant emancipation: the recognition and even acceptance of common suffering, a certain sense of equality with the Jews. The use of the adjective *Gypsy* or *Roma* created an assumption that suffering and genocide could be ethnicised and it became clear in the following discourse that a new name was necessary, which could differentiate between the suffering of the two peoples without ethnicising. We needed to find a Gypsy word that would hold the same meaning as *Holocaust* and by being a Romany word, it could only refer to the Roma’s grievances, disenfranchisement and destruction. For a while, *Porrámos* was this word. To our best knowledge, it was first used in the magazine *Phralipe* in 1996, in a Hungarian translation of an article by Ian Hancock. Two years earlier, Henry Hüttenbach introduced the term “romani Phorazmos” in the same publication. Among Hungarian writers, it was László Seres who first used Hancock’s expression in his coverage of the vigil in front of the Parliament organised by the Roma Civil Rights Foundation in 1997. In 2000, the Roma Press

Centre published a trilingual book entitled *Porrámos*, which is also the title of Ágota Varga’s documentary. The dispute began when the term became commonly known. The meaning given to the word was questioned by three different native Romany language-teaching intellectuals. (According to them the used phoneme meant “sexual revelations.”) A symbolic struggle began for the possession of this history of suffering. Consensus was reached in the weeks preceding the opening of the Páva street Holocaust Memorial Center when József Choli Daróczi, one of the earlier critics, suggested and therefore authorised the term *Pharrajimos*.

There was always consensus about the date of the commemoration: on the night of the 2nd of August 1944, thousands of Gypsy inhabitants of Auschwitz were annihilated. (The camp had no Hungarian Gypsy victims, since deportation began only following the Arrow Cross takeover on October 15.) We recognise a solidarity and sense of community beyond countries, languages and ethnic groups: “Every Gypsy is my brother.”

As far as the itinerary of the commemoration is concerned, the event as it was organised by the Roma Civil Rights Foundation in Nehru Park, as well as its contents – based on the concepts of Aladár Horváth, head of the foundation, and Ágnes Daróczi – have become a tradition. Unlike any other commemoration, this one has become normative for other Roma communities too: there was now an ethnic, ethniticised commemoration of the Holocaust. Its most important ritual is taken from the traditions of pre-burial rites known to families and small communities. Its focal point is the vigil. (We should not forget the unique layering of rituals, and should recognise in this vigil the Christian tradition of the Easter vigil.) The vigil commences at dusk and should last until dawn, when light conquers darkness. During the vigil, we keep each other safe and evil at bay, with candles big and small, and the “light guns” that make darkness disappear, and most importantly with conversa-

tions and sad, plaintive songs. All this can be enhanced with a mildly official or political talk. Official and political talks have been reduced gradually from the events organised by the civil rights organisation. Initially, political presence was important, as if they could certify the reality of the suffering, and as if their apologies could reduce the pain. The vigil became more relaxed and free, as vigils will usually be. Participants will lie on the grounds, sit on the grass and sip wine or *pálinka* spirits. The first sip is poured on the ground, in memory of the deceased, in this case tens of thousands. To strengthen this symbolic gesture, fifty to a hundred names will be read from the list of annihilated Roma, as has been done since long at the Jewish commemorations. Each name read out loud is an indictment, the indication of a crime and, combining each individual case, creates a collective consciousness.

The vigil also includes the rites of burial. A cross stuck in the ground, the wreaths and flowers and the pastors' evening prayers all indicate the victims' common grave. The burial and vigil times flows together by repeating it each year the history of suffering can be relived and it is no longer personal, we no longer mourn our own dead, but that of Gypsies/Roma in general. The fact that commemoration takes place not only where victims were taken, but in more and more locations, with ever more participants holding vigil, lighting candles and raising monuments, means the Roma feel as one with all Roma victims, independent of their number. All Roma assume their communities could have fallen victim to the genocide against the Roma. Locations transform. A tragedy could have occurred there where "nothing happened". Time also transforms, not only the burial and the vigil flow together, but so do the past and the present. The genocide from the past becomes the present, a metaphor for contemporary social relations. Not only was there suffering, disenfranchisement, loss of life and freedom during the Fascist and Arrow Cross regime, there is deprivation of

work, schooling and humane living conditions, increasing social inequality and the discrimination Roma face each day, their everyday life as well as in institutionalised as a slow, but systematic genocide.

Although as I mentioned earlier, Hungarian Gypsy/Roma's Holocaust commemorations can be documented since 1991, visual artists identifying as Gypsy/Roma have only begun dealing with the subject since the turn of the millennium. Concepts were designed and a series of pictures were created to commemorate the Pharrajimos by Pál Kun and László Varga—who identify themselves as Olah Gypsy—, József Ferkovics, Teréz Orsós, Mrs Gyöngyi Rácz Kalányos and László Kosztics—who identify themselves as Boyash, as well as István Szentandrásy, Omara and Brigitta Milák—who identify themselves as musicians or Hungarian Gypsies. During its yearly summer camp in 2004, the Romano Kher grant organisation invited artists to make the Holocaust their subject. For the artists already deeply engaged in the story of the Gypsies, a parallel was created with the once existent but now lost Gypsy unity and primordiality. The violations, deportation and genocide suffered equally by all Gypsies/Roma created a unity among the descendants of a once unified people. The persecution common to them became their common good, and this togetherness meant mutual respect and solidarity. The Roma's tragedy finally created their new unity, the unity of the persecuted. This is what Granny Vrana is telling her grandchild.

Péter Szuhay

GLOSSARY

In addition to Roma (Gypsies mostly from Eastern Europe) and Sinti (mainly from Western Europe), there are further subcategories of TRIBES AND NAMES given after profession or former profession: Boyash (Beás) Gypsies, Oláh Gypsies, Kalderash, Lovári, Kolompár and many others. Gypsies often use the word *rom* [man] to differentiate between *gadjo* (non-Gypsy, lit.: barbarian, boor). Although the word *Gypsy* has a negative ring to some, there are many Gypsies who do not care. Since the people in the book referred to themselves as Gypsies, I have chosen to refer to them as such too, rather than as *rom*.

Leaders and farmers would call the Oláh Gypsies (who came from Wallachia) ‘kolompars’, that is why so many Gypsies in Southern Hungary have this last name.

The Hungarian Arrow Cross was an antisemitic and fascist movement that came to power in the autumn of 1944, helped by German Nazis after Germany had invaded Hungary. Between October 1944 and May 1945, the Arrow Cross, run by FERENC SZÁLASI, unleashed a reign of terror.

PHARRAJIMOS is the Gypsies’ name for the Roma Holocaust. See Péter Szuhay’s article *From Holocaust to Pharrajimos* on page 121 for more details.

THE STAR FORTRESS (CSILLAGERŐD) is a large fortress in Komárom, embedded in a star-shaped fortress wall.

In 1937, GYPSIES’ RIGHTS were much curtailed: local leaders decided Gypsies could no longer enter the village without the presence of the deputy judge. He was also to return them to their colony. It was common in 1938 for Gypsies to be checked for health and lice and be shorn and trimmed.

In some of the interviews, people mention their wages. Here I have exchanged the old Hungarian CURRENCY UNITS for eurocents.

In Hungarian, people over fifty years of age are often called UNCLE OR AUNT, even if there is no family relation. It is more personal than ‘Sir’ or ‘Madam’, but a little more distant than just a first name. The terms are also used for schoolteachers, even when they are still young.

REFERENCES

- Bernáth, Gábor (eds.): *Porrajmos. Recollections of Roma Holocaust Survivors*. Roma Press Center Books 2. Budapest, 2000
- Bogaart, Nico—van Eeuwijk, Paul—Rogier, Jan: *Zigeuners. De overleving van een reizend volk*. Elsevier, Amsterdam, 1980
- Daróczi, Ágnes—Bársony, János (eds.): *Pharrajimos. Romák sorsa a náciizmus idején*. L'Harmattan, Budapest, 2004
- Karsai, László: *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992
- Katz, Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszttörténetéhez*. Pont Kiadó, Budapest, 2005
- Szita, Szabolcs (ed.): *Tények, adatok. A cigányok háborús üldözöttetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához*. Magyar Auschwitz Alapítvány—Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 2000

Megjelent a Politikatörténeti Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap és a Dutch Literature Foundation támogatásával.

Hollandról magyarra fordította: Bérczes Tibor
Hollandról angolra fordította: Zoránky Sára

A magyar és az angol fordítás Jutka Rona: Hongaarse zigeuners. Verhalen van overlevers c. kötetet (kiadta: Uitgeverij Bas Lubberhuizen, 2010) alapján készült.

Fényképek és szöveg: Jutka Rona

Eredeti interjúk:

Farkas Aranka: Balogh Krisztina

Komáromi Károly: Bárszny János

Bogdán Aranka és Kő András: Lakatos Elza

Horváth Zsuzsanna és Sárközi Mária: Sárközi Gábor

Térkép, 4. oldal: Bert Stamkot

Kiadja a Napvilág Kiadó

1054 Budapest

Alkotmány u. 2.

www.napvilagkiado.eu

Első magyar nyelvű kiadás, 2011

ISBN 978-963-338-062-8

© Jutka Rona

© Bérczes Tibor, Zoránky Sára

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképfészeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva
Printed in Hungary

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Klopfer Judit
Tipográfia, tördelés, fedélterv: Manutius Stúdió
Nyomás, kötés: OOK-Press, Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila
Megjelent: 19,5 (A5) ív terjedelemben

Published with the help of the Politikatörténeti Alapítvány (Foundation of Political History), the Nemzeti Kulturális Alap (National Cultural Fund) and the Dutch Literature Foundation

Translated from Dutch into Hungarian by Tibor Bérczes

Translated from Dutch into English by Sára Zoránky

Translation from: Jutka Rona: Hongaarse zigeuners. Verhalen van overlevers (published by: Uitgeverij Bas Lubberhuizen, 2010)

Photographs and text: Jutka Rona

Original interviews:

Aranka Farkas: Krisztina Balogh

Károly Komáromi: János Bárszny

Aranka Bogdán and András Kő: Lakatos Elza

Zsuzsanna Horváth and Mária Sárközi: Gábor Sárközi

Map on the 4th page: Bert Stamkot

Publisher: Napvilág Kiadó

1054 Budapest

Alkotmány u. 2.

www.napvilagkiado.eu

First Hungarian edition 2011

ISBN 978-963-338-062-8

© Jutka Rona

© Tibor Bérczes, Sára Zoránky

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means electronic, photographic or otherwise without the prior permission of the Publisher.

All rights reserved
Printed in Hungary

Executive in charge: the publisher's executive director
Editor in chief: Judit Klopfer
Typography, layout, and cover design: Manutius Stúdió
Printing, binding: OOK-Press, Veszprém
Number of pages: 168
19,5 sheets (A5)

Nem tudom, miért kellett ennek megtörténnie! Ártatlanok voltunk. Politikai foglyoknak nyilvánítottak bennünket, rá is tették a karunkra. Nekünk, magunknak kellett ráírni a tüvel: „politikai fogoly”. Mit tudtunk mi a politikáról? Semmit se. Életembe nem gondolkodtam rajta.

Ha minden el akarnék mesélni, két nap is kevés lenne. Sokat szenvedtünk, sokszor megalázta bennünket, de túléltem. Itt vagyok, és még mindig élek. A gyermekemnek ezeket nem mesétem el. Nem akartam, hogy megtudják, mennyit szenvedtem. Jól élnek, van nekik házuk, munkájuk, szóval nem panaszkodhatok.

„Kirekesztés, elfejtés, letagadás, megfosztottság – csupa szenvedés. Persze, az élet ennél gazdagabb. A cigányok kultúrája sokféle művészeti tehetség – zene, tánc, mese, képzőművészet – lenyomata is, a másoknál már szokatlan családi összetartás, szolidaritás is, a korlátlan gyerekszeretet, a zavartalan életöröm is. És mégis, a nyomorúság ma nyomasztóbb, mint talán bármikor. Rona Jutka ebben az új helyzetben találkozott cigányokkal – amikor a nehezen felvett civilizációs páncél épp elpattanóban van. A csoda az, hogy mégis elfogadták Jutka érdeklődését és együttérzését, és elmesélték a mélyen eltemetett múltat.

Rona Jutka könyve nemcsak a holokauszt emlékeztetője, hanem orvosság a gyűlölet ellen is. Kívánom, hogy sokan megértsék ezt a kettős szándékot.”

(Ferge Zsuzsa)

4500 Ft